

საქართველოს მემცნიერებათა აკადემიის  
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და  
ეთნოლოგიის ინსტიტუტი  
ბელათის მემცნიერებათა აკადემია

როლანდ თოფჩიშვილი

მოხეური გვარსახელები

„მემატიანე“  
თბილისი  
1998 წ.

წინამდებარე ნაშრომი ვრცელი მონოგრაფიის, - „ქართული გვარსახელების ისტორიიდან, წიგნი I (მთის რეგიონების გვართა ეთნოისტორიული შესწავლის ცდა)“, - ერთ თავს წარმოადგენს, რომელიც გამოსაცემად მზად იყო 1991 წელს. მისი გამოქვეყნება ვერ მოხერხდა. ვფიქრობთ, საქართველოს მთიანეთის ერთ-ერთი შესანიშნავი კუთხის-ხევის გვართა ეთნოისტორიული შესწავლის ცდა საერთოდ ქართული გვარსახელების რიგი საკითხების კვლევას საგრძნობლად წაადგება.

**რედაქტორი:** გელათის მეცნიერებათა აკადემიის  
აკადემიკოსი **მიხეილ ქურდიანი;**

**რევენუენტები:** ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი  
**მარინა კანდელაკი**  
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,  
პროფესორი **გიული ალასანია;**

მხატვრული რედაქტორი: **მაია ხურცილავა**  
ტექნიკური რედაქტორი: **აკატა მარჯანაშვილი**  
ოპერატორი: **ლელა მუშიტაშვილი, ანა რუაბი**

*გუძღენი უფროსი მეგობრისა და  
კოლეგის პროფესორ  
ჯუმაბერ ოდიშელის  
ნათელ ხსენას.*

ღმოსაველეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხე-  
ბისაგან განსხვავებით ხევი მრავალმხრივ გამოირჩე-  
ოდა: ა) გეოგრაფიულად ის პირიქითაა. მისი მთავარი  
მდინარე - თერგი ჩრდილოეთით მიემართება; ბ) თავისი  
მდებარეობის გამო, საქართველოს ისტორიაში ხევს ყოვე-  
ლთვის პქონდა მნიშვნელოვანი საკომუნიკაციო და სტრა-  
ტეგიული დანიშნულება. ხევით ხდებოდა ძირითადად სა-  
ქართველოს დაკავშირება ჩრდილოეთით მცხოვრებ ხალ-  
ხებთან; გ) თავისი საკომუნიკაციო და სტრატეგიული  
დანიშნულების გამო იყო, ალბათ, რომ ხევი სოციალუ-  
რად უფრო წინ წასული და განვითარებული იყო, ვიდრე  
აღმოსაველეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეები.  
(გამონაკლისი იყო ცხრაზმა, რომელიც ფეოდალიზირე-  
ბულ რეგიონს წარმოადგენდა); დ) განსხვავება იყო რე-  
ლიგიურ ინსტიტუტებშიც. აქ აღმართული იყო მნიშვნე-  
ლოვანი ქრისტიანული საეკლესიო ნაგებობანი (ძეგლები):  
გერგეტის სამება, სიონი. თუმცა თითქმის ყოველ სოფე-  
ლში ძირითადი სალოცავი მაინც მთიანეთისათვის დამა-  
ხასიათებელი საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები (ე.წ. ნი-  
შნები) იყო. ვახუშტის სიტყვებს თუ მოვიშველიებთ, მო-  
ხევეები იყვნენ „სარწმუნოებით ქართველთა თანა, არამედ  
მისიცა უმეცარნი“ [1; გვ. 359].

აღმოსაველეთ საქართველოს მთიანეთის ამ არც თუ  
ისე დიდ ისტორიულ-გეოგრაფიულ (ისტორიულ-ეთნოგრა-  
ფიულ) რეგიონს ქართული პროვინციებიდან ესაზღვრება  
ხევსურეთი, მთიულეთი, გუდამაყარი, დღეს ოსებით დასა-  
ხლებული თრუსო და ჩრდილოეთიდან - ოსეთი და ქის-  
ტეთი. ვახუშტი ბაგრატიონი ხევის შესახებ წერდა: „ხო-  
ლო მთიულეთის ჩრდილოთ არს კევი. გარდავალს გზა კევს, კა-  
დის დასაველეთიდან, კავკასსა ზედა. არამედ არს დაბალი და უტ-

ყეო; ზამთარს ვერა ვლის ამას ზედა ცხენი თოვლის სიდიდითა; ზაფხულ არს ბალახიანი, ყუავილიანი. ამას უწოდებენ ყელს". „არამედ მდინარესა კევისასა ეწოდების არაგვე ჩერქეზამდე და მუნ ლოძეკის - მდინარე ძუელადვე, და აწ უწოდებენ თერგსა; გამოსდის ქურთაულისა, ზახისა და მალრან-დვალეთისა შუათს, აღმოსავლეთიდან, კავკასიის მკრიდამ, დის აღმოსავლეთად ჩასავლამდე.

ამა ჩასავალს ზეით არს თრუსო სამ კევად. აღმოსავლეთით აქვს კევი, დასავლით ზახა და მალრან-დვალეთი, სამხრით მთიულეთი, ჩრდილოთ ქურთაული, და მოზღუდვილ არს კავკასიით, თვინიერ ხევიდამ. მოსახლენი არიან ოსნი, დვალნი. შთასავალს ქუეით მოდრეკების არაგვ და დის ჩრდილოთ, ვიდრე ქისტისწყლამდე, და მიდის ფრიად მსწრაფლად". „და არს კეობა ესე მოზღუდვილი კავკასითა რამეთუ დასავლით აქუს მყინვარი, უმაღლეს ყოველთა კავკასთა, და მარადის ყინულით შეკუერცხილი. და განყოფს ესე თაგაურს, ჩიმს და კევს. აღმოსავლით უძეს კუალად კავკასი, იგიცა მარადის თოვლიანი. განაყოფს მთა ესე ქისტს, ძურძუკს და კევსა. სამკრით აქუს კუალად კავკასი, და განყოფს ესე გუდამაყარს, მთიულეთს და კევს" (I; გვ. 356-357).

ვახუშტისეულ ხევის გეოგრაფიულ აღწერილობას შეიძლება დავემატოთ ის, რომ ჯერ კიდევ XV ს-ის საისტორიო ძეგლში „გერგეტის მატინანე" (1439 წ.) მოცემულია ხევის ზუსტი და ლაკონიური ისტორიულ-გეოგრაფიული განსაზღვრა: „შევიყარენით კევი კეობით - კობით და გუჭლეთამდი" (27; გვ. 271).

მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენი მიზანია ხევში განსახლებულ ქართულ გვარსახელთა ეთნოისტორიული შესწავლა, ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს მცირე ექსკურსი ხევის ისტორიული დემოგრაფიის შესახებ. საამისოდ გაგვაჩნია XVIII (1774 და 1781 წლების) და XIX (1831, 1860, 1886 წლების) საუკუნეების მოსახლეობის აღწერის დავთრები. XIX ს-ში ჩატარებული აღწერები ხევის მოსახლეობის სრულ სტატისტიკურ მონაცემებს შეიცავს. XVIII საუკუნისა არასრულია იმ თვალსაზრისით, რომ აღწერებში გატარებულნი არიან მხოლოდ ოჯახის უფროსი მამაკაცები. თუმცა ეს (თუ გავითვალისწინებთ XIX ს-ის

სტატისტიკურ მონაცემებს) გვაძლევს საშუალებას მიახლოებით განესაზღვროთ დემოგრაფიული სიტუაცია XVIII ს-ის ხევში. ხევში, XIX ს-ის აღწერებით, მართალია, მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც ცხოვრობდნენ სხვა ეთნოსების წარმომადგენლებიც (ქისტები - სოფ. გველეთში და ოსები - თოთში). ამასთანავე, ხევში ორი სოფელი (ართხმო და ჯუთა) დაფუძნებული ჰქონდათ მეზობელი ხევსურეთიდან მიგრირებულებს, რომლებმაც ხევში ცხოვრების მიუხედავად შეინარჩუნეს თავისი კუთხისათვის მახასიათებელი ეთნოგრაფიული რეალიები. 1831 წლის აღწერით გველეთში 21 ოჯახი (85 სული) ქისტი მკვიდრობდა. თოთში კი ოსები 12 კომლი (77 სული) იყვნენ. ხევსურები ჯუთასა და ართხმოში ერთად 25 კომლი (71 სული) ითვლებოდნენ. მოხევეების კომლობრივი რაოდენობა 385 უდრიდა (2.457 სული). სულ ერთად 1831 წელს ხევში 443 კომლი (2.690 სული) ცხოვრობდა (სცსსა, ფ.254, ან.I, საქ. 1245).

1860 წლის აღწერით ხევის მოსახლეობამ საკმაოდ მოიმატა. 1831 წელთან შედარებით მოსახლეობის ნამატი თითქმის 65%-ს შეადგენდა. 1860 წლის აღწერაში გველეთელი ქისტების 40 ოჯახია მითითებული (255 სული). ოსების რაოდენობას ორი ოჯახით დაუკელია (12 კომლის ნაცვლად 10 ოჯახი). ხევსურების რაოდენობა 35 ოჯახით (172 სული) განისაზღვრებოდა. მოხევეები 1860 წელს ხევში 531 კომლი იყვნენ (3.725 სული). 1860 წელს ხევში სულ ერთად 606 კომლი (4. 152 სული) მკვიდრობდა (სცსსა, ფ. 254, ან. 2, საქ. 235).

ახლა გადავხედოთ 1886 წლის საოჯახო სიებს. კელაე აშკარაა მოსახლეობის მკვეთრი მატება (1831 წელთან შედარებით თითქმის გაორმაგდა): არაქართველი - 57 კომლი (345 სული), ხევსურები - 45 კომლი (222 სული), მოხევე - 681 კომლი (4. 898 სული). საერთოდ, ხევში 1886 წელს 783 კომლი (5. 465 სული) მკვიდრობდა. მაგრამ ხაზგასასმელია ისიც, რომ 1886 წელს ხევში მოსახლეობის აღნიშნული რაოდენობა რეალურად არ ცხოვრობდა. ჩანს, ხევს არ შეეძლო ადგილზე გამოეყვება 1860 წლის რაოდენობაზე მეტი. 1860 წლიდან 1886 წლამდე ხევიდან

შეინიშნება ინტენსიური მიგრაციული პროცესები. საყურადღებოა, რომ მოხვევთა ეს გადასახლება-მიგრაცია საქართველოს ბარში არსებული დემოგრაფიული სიტუაციის გაუმჯობესებას როდი ემსახურებოდა. ხვეის მოსახლეობა თერგის დინებას მისდევდა და ჩრდილოეთ კავკასიაში, ძირითადად ოსეთში მკვიდრდებოდა. მართალია, 1886 წელს 100-მდე ოჯახი (690 სული) მოხვევებისა ხევში იყო ჩაწერილი, მაგრამ რეალურად ისინი უკვე ელადიკავკაზსა და მის ოკრუგში ცხოვრობდნენ. ასე რომ, ფაქტიურად 1886 წლისათვის ხევში მოხვევების რაოდენობა 585 კომლს არ სცდებოდა (4 208 სული).

1831 წლის აღწერაში ხევში 21 სოფელი ითვლებოდა, 1860 და 1886 წლის აღწერაში 22 ნაჩვენები, იმ განსხვავებით, რომ პირველ აღწერაში სოფ. მიგუდა არ ჩანს. ეს სოფლებია: არშა, ართხმო, ახალციხე, აჩხოტი, გაიბოტენი, გვილეთი, გერგეტი, გარბანი, გორისციხე, თოთი, კარკუჩა, მიგუდა, ფხელშე, სიონი, სნო, სტეფანწმინდა, ტყარშეტი, ყანობი, ცდო, ხურთისი, ჯუთა. ბევრი ამ სოფელთაგანი დასახელებულია ძველ საისტორიო ძეგლში „გერგეტის მატთანე“, აგრეთვე, დღეს ნასოფლარები: ქუაბი, ქედური, მთრეხი. ამავე ძეგლში თრუსოსაგან ცალკეა დასახელებული: კობი, მნა და ადო. ეს სამი სოფელი თრუსოდ არაა ჩათვლილი. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ხევში სხვა სოფლებიც ყოფილა, რომელთაგან დღეს ზოგიერთი ნასოფლარია, ზოგიერთი კი სხვა სოფელს შერწყმია. მაგალითად, უკვე XIX ს-ში სოფელი თარგმანი სტეფანწმინდასთან იყო შერწყმული, ქოსელი - ახალციხესთან (XVIII ს-ში თარგმანი ცალკე სოფელი იყო).

ჩვეულებრივ მთაში, იოანე ბაგრატიონის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „წერილი სოფლები“ ჭარბობდა, რომლებიც ხშირად რამდენიმე ოჯახს (5-6) ითვლიდნენ. სოფელთა საშუალო სიდიდის მიხედვით ხევი განსხვავდებოდა საქართველოს მთიანეთის სხვა პროვინციებისაგან (ფშავი, ხევსურეთი). მაგალითად, 1860 წლის აღწერით მოხეური სოფელი საშუალოდ 28 კომლს ითვლიდა, როდესაც იმავე დროს ეს მაჩვენებელი ხევსურეთში 17 უდრიდა (9; გვ. 51). 1860 წელს ხევსურეთში ყველაზე დიდ სოფელ შატი-

ლში 44 კომლი მკვიდრობდა, ხევის ყველაზე დიდ სოფელ სტეფანწმინდაში კი 119 კომლი იყო. სნოში 70 კომლი იყო აღრიცხული, გორისციხეში - 50, გერგეტში - 40, ყანოში - 35, სიონში - 33... 1886 წლისათვის სტეფანწმინდაში ჩაწერილი იყო 137 ოჯახი, სნოში - 89, გერგეტში - 60, გვილეთში - 57, გორისციხეში - 51, სიონში - 49, ყანოში - 42, ახალციხეში - 37. თუმცა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1886 წელს ჩაწერილთაგან ადგილზე ფაქტიურად ბევრი არ ცხოვრობდა და ისინი ჩრდილოეთ კავკასიაში იყვნენ მიგრირებულნი. 1860 წელს ყველაზე პატარა სოფლები იყო მიგუდა (4 ოჯახი), თოთი - 6 კომლი, აჩხოტი - 5 ოჯახი, არშა და ართხმო - 9-9 კომლი. 1886 წელს 10-ზე ნაკლები ოჯახი მხოლოდ თოსა (7 კომლი) და ართხმოში (9 კომლი) იყო.

1860 წელს მოხეურ სოფელში საშუალოდ თუ 28 კომლი მკვიდრობდა, 1886 წლის მონაცემებით ამ მაჩვენებელმა 37-ს გადააჭარბა. 1831 წელს კი მოხეური სოფლის საშუალო სიდიდე 22 კომლი იყო. მთელი XIX ს-ის მანძილზე აშკარაა ხევში მოსახლეობის მატების ტენდენცია. შესაბამისად იზრდებოდა სოფლის საშუალო სიდიდეც: 1831 წ. - 22 კომლი, 1860 წელს - 28 კომლი, 1886 წელს - 37 კომლი.

საყურადღებოა, რომ ხევში 1831 წელს ოჯახში საშუალოდ ცხოვრობდა 6,07 სული. მოხევის ოჯახზე მოდიოდა 6,38 სული, ხევსურის ოჯახზე - 2,84 სული. არაქართველთაგან ქისტის ოჯახში საშუალოდ 4,04 სული შედიოდა, ოსის ოჯახში - 6,41 სული. დროთა განმავლობაში ხევის მოსახლეობის მატებამ ოჯახის სულთა საშუალო სიდიდეზეც მოახდინა გავლენა. 1860 წლის აღწერით მოხევის ოჯახში საშუალოდ ითვლებოდა 7 სული, ხევსურის ოჯახში - 4,9 სული. ქისტურ ოჯახში კი საშუალოდ 6,37 სული იყო. 1886 წელს ხევში ოჯახში საშუალოდ იყო 6,97 სული (მოხევის ოჯახში - 7,19, ხევსურის ოჯახში - 4,93 სული, ქისტის ოჯახში კი - 6,05 სული). ამ მაჩვენებლებით ერთი რამ აშკარაა: ხევსურული ოჯახი სხვა ეთნოგრაფიულ გარემოში ინარჩუნებდა მდგრადობასა და თავისთავადობას. როგორც ხევსურეთში, ისე ხე-

ეში ხევსურები პატარა ოჯახებად ცხოვრობდნენ. ისიც საყურადღებოა, რომ ახალი დროის კვალობაზე ხევში ოჯახების რაოდენობა როდი კლებულობდა, პირიქით, მატულობდა (1831 წელს მოხევის ოჯახში 6,38 სული იყო. 1886 წელს ეს მაჩვენებელი 7,19 სულამდე გაიზარდა).

მოხეურ ოჯახში სულთა რაოდენობის აშკარა დაკლება 1926 წლისათვის მოხდა. ამ დროს მოხეური ოჯახის საშუალო სიდიდე 4,8 სულამდე დავიდა. საერთოდ კი ხევში მოსახლეობის იგივე რაოდენობა შენარჩუნებულ იქნა (1926 წ - 5,598 სული, 1886 წ - 5,465 სული). მაგრამ 1926 წელს აღნიშნული 5,598 სული განაწილებული იყო 1160 კომლზე, 1886 წელს კი - 783 კომლზე.

1774 წლის აღწერის დავთრით ხევში 289 კომლი მკვიდრობდა. მაგრამ აღწერიდან აშკარაა, რომ დიდი ნაწილი ამ კომლებისა დიდ ოჯახებს წარმოადგენდა. კომლში ფაქტიურად ერთად ცხოვრობდა რამდენიმე ოჯახი, რამდენიმე ცოლ-შვილიანი ძმა. ზოგიერთ კომლში აღრიცხულია 4-5 თავი (ე. ი. 4-5 ოჯახი). საშუალოდ კი თითოეულ კომლში ორი „თავი“ (ე. ი. 2 ოჯახი) შედიოდა. „თავში“ კომლში შემავალი პატარა ოჯახი რომ იგულისხმება და არა უბრალოდ იარაღის მხმარებელი (როგორც ზოგიერთი ისტორიკოსი ფიქრობს) იქიდან ჩანს, რომ „თავთა“ რიცხვში შეტანილი არიან „ლაშქრობის შეუძლებელი“ და „მორიგეობის შეუძლებელი“. 1774 წლის აღწერით ხევის სოფელში საშუალოდ 16 კომლზე მეტი მკვიდრობდა, ხოლო თითოეულ სოფელში 32 „თავზე“ (ე. ი. პატარა ოჯახზე) მეტი იყო. 1774 წელს კომლში საშუალოდ თუ შვიდი სული ცხოვრობდა, გამოდის, რომ ამ დროისათვის ხევში 2,023 სული მკვიდრობდა.

ახლა მოხეური გვარების შესახებ. მთიანეთის სხვა კუთხეებისაგან განსხვავებით, ხევში ვერ ნახავთ სოფელს, რომელშიც მხოლოდ ერთი გვარისანი რომ ცხოვრობდნენ. ასეთი, ე. წ. მონოგენური სოფლები არაერთი იყო ხევსურეთში, ფშავეში, მთიულეთში, გუდამაყარში. ხევში ყოველ სოფელში რამდენიმე გვარი მკვიდრობდა, რაც ერთ-ერთი მაჩვენებელია იმისა, რომ სოციალურად ეს კუთხე უფრო წინ წასული და დაწინაურებული იყო

სხვებთან შედარებით. მოხეური გვარების ისტორიას წარმოვადგენთ ამა თუ იმ გვარის ძირითადი სამკვიდრებელი სოფლის მიხედვით. ჩვენ კი მიეყვებით იმ სოფელთა რიგს, როგორც ეს მოცემულია 1774 წლის აღწერაში.

სოფ. ცდოში ორი გვარისანი (წიკლაური და ზაგაშვილი) მკვიდრობენ. ამას გარდა, ცდოელი წიკლაურები განსახლებული არიან სიონში, ტყარშეტში, გერგეტსა და ხურთისში. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ხევის სოფ. ცდოში წიკლაურები მოსული არიან გუდამაყრიდან, რასაც შემდეგი მასალაც ადასტურებს: „ჩემი მამა-პაპები ყოველ წელს დადიოდნენ გუდამაყარში სალოცავად. ყოჩებს ასულდგმულებდნენ. სულდგმული ის არის ხატს რომ უნდა შეეწიროს. აანთებდა სანთელს, ყურს შეუტრუსავდა და უკვე დასულდგმულებული იყო იმ ხატისათვის“ (მთხრობელი შ. ა. წიკლაური, 68 წლის). აღსანიშნავია, რომ 1774 და 1781 წლების აღწერაში წიკლაურები ამ გვარით არ არიან ჩაწერილი. ისინი აღწერის დავთარში ჩოფნიაშვილის გვარით არიან შეტანილი [6, გვ. 407; 30, გვ. 112]. გუდამაყრიდან ხევში მიგრაციის შემდეგ, ჩანს, იყო ტენდენცია გადმოსახლებულის სახელის მიხედვით ახალი გვარის (ჩოფნიაშვილი) წარმოქმნისა. თუმცა ტენდენცია მხოლოდ ტენდენციად დარჩა. XIX ს-ის ყველა კამერალურ აღწერაში, XVIII ს-ში ჩოფნიაშვილებად ჩაწერილები, წიკლაურის გვარით არიან შეტანილი. „ჩოფანენი“ კი დღეს წიკლაურთა გვარის ერთ-ერთი დიდი დანაყოფია (მამიშვილობა) - „დიდ ჩოფანენი“. ჩოფანენი, წიკლაურთა „სურხავეთ“ განაყოფთან ერთად ეყმობოდნენ გუდამაყრის „პირიმზე ფუძის ანგელოზის“ სალოცავს. ცდოელი წიკლაურების გვარში არის კიდევ ერთი დანაყოფი - „ბუჩუნენი“, რომლებიც მთხრობელის სიტყვით რომ ვთქვათ, „შემოსახლებული შტო იყო“. ე.ი. წიკლაურების გვარის ერთი მცირე შტო ძირად წიკლაურები როდი არიან. მათ სოფელში დასახლების შემდეგ აქვთ მიღებული წიკლაურის გვარი. სხვათაშორის, ეთნოგრაფიული მასალით, ბუჩუნენი არ დადიოდნენ წიკლაურთა საერთო ხატში - „პირიმზეში“ (გუდამაყარში) სალოცავად. ხურთისში მცხოვრებ წიკლაურებს „გუგუტიეთ“ სახელით მოიხსენიე-

ბენ. მართლაც, 1781 წლის აღწერის დაეთარში ცდოში მითითებულია „გუგუტას შვილი გიორგი. ბიჭა და ზაქარია“ (30, გვ. 112). ცდოელ წიკლაურებში გამოიყოფოდა „გერიანო უბანიც“ (განაყოფა), რომელთაგან დღეს აქ აღარაღიან არ ცხოვრობს. ამ მამიშვილობას ეკუთვნოდა თურმე ცნობილი მთამსვლელი გახა წიკლაური. ამრიგად, წიკლაურები ხევში გუდამაყრიდან არიან მოსული. ცნობილია, რომ გუდამაყარში ისინი ხევსურეთიდან იყვნენ მიგრირებული. ხევსურეთში კი - ფშავედან (7; 9). წიკლაურები სიონშიც მკვიდრობენ, რომელთა განაყოფის სახელწოდებაა „გოთიენი“. სხვათაშორის, 1774 წ. აღწერაში სიონში წიკლაურების წინაპრები გოთიაურის გვარით იყვნენ ჩაწერილი: „გოთიაური თამაზას შვილი გია, იასე, გიორგი და პაპუა“ (6, გვ. 425). მთხრობელის სიტყვით, „გოთიეთ ვეძახით, გვარად წიკლაურები არიან“. გოთიშიელად არიან ჩაწერილი 1831 წლის აღწერაში, 1886 წელს კი წიკლაურებად.

მეორე გვარი, რომელიც ცდოში მკვიდრობდა, ზაგაშვილების გვარი იყო. მთიულეთის ხადას ხეობასა და ხევში ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალებით, საერთო წარმომავლობა აქვთ მთიულ ზაქაიძეებსა და მოხევე ზაგაშვილებს. ისინი ერთი მამის შთამომავალნი არიან. ზაქაიძეებისა და ზაგაშვილების თავდაპირველი წარმომავლობის შესახებ საყურადღებო ეთნოგრაფიული მასალა აქვს ჩაწერილი გ. ჯალაბაძეს. ზაქაიძეებიცა და ზაგაშვილებიც მთიულეთსა და ხევში თრუსოდან არიან განსახლებული. მათ ბიძიშვილებად ითვლებიან, აგრეთვე, თრუსოს სოფელ ოქროყანაში მოსახლე ზაგაკოვები (ახლა ოსები). ზაგაკოვებიც თავიანთ ადრინდელ გვარად ზაგაშვილს ასახელებენ და ქართველობდნენ. ზაქაიძე - ზაგაშვილ - ზაგაეების წინაპარი სამი ძმა ხევსურეთიდან მიგრირებულა. ორი ძმა ხევში დასახლებულა, ერთი - თრუსოს სოფელ აბანოში. იქიდან სოფ. მნაში გადასახლებულა. მნიდან ზაგაშვილების ერთი ნაწილი ხევის სოფ. გველეთში დასახლებულა. გველეთიდან კი საბოლოოდ ცდოში დამკვიდრებულან. მნაში დარჩენილი ზაგაშვილები გვიან ოსურ გარემოცვაში გაოსდნენ და ზაგაეე-

ბად დაეწერნენ. ზაგაეეები სულ ბოლოს მნიდან ოქროყანაში გადმოსულან (31). გ. ჯალაბაძის მოძიებული ეთნოგრაფიული მასალით, ზაგაშილების განაყრები არიან დღეს ხევის სოფელ ყანობში მოსახლე კობიაშილები, რომლებიც მამის სახელზე მოდიან და რომლებიც, ზაგაშილებთან ერთად, მამა-პაპათა საცხოვრისში თრუსოს სოფ. მნაში დადიოდნენ სალოცავად, სადაც ოსები, როგორც ამ სოფლის პირველმკვიდრთა და ადგილობრივ სალოცავთა ყმათ დიდი პატივით ხედებოდნენ (31). ზაქაიძეების - ზაგაშილების - ზაგაეეების გვარებს საფუძვლად უდევს მამაკაცის ძველი ქართული სახელი „ზაქა“ („ზაქი“). ასეთი სახელი, მაგალითად, ნახსენებია 1774 წლის სოფ. მნის აღწერაში. „ბაბეური ზაქის შვილი დაო და ბათი“ (6, გვ. 427). სხვათაშორის, როგორც ჩანს, XIX ს-ში თრუსოს მცხოვრები ზაგაშილები მთლად არ იყვნენ გაოსებული. 1886 წლის საოჯახო სიებით ისინი ჯერ ოსებად ჩაუწერიათ, მაგრამ შემდეგ აღმწერს ეროვნება „ოსი“ გადაუხაზია და ზევიდან იმავე ხელით დაუწერია „ჩეჩენებს“. ამავე დროს, ისევე როგორც თრუსოს მოსახლეობის დიდი ნაწილი, ზაგაშილები (ზაგაეეები) აქ ორენოვანნი იყვნენ. მათ დედაენის გრაფაში უწერიათ „ქართული“ და „ოსური“ (8,34). ხოლო აღმასიანში (ბაზალიანში) მცხოვრებ ზაგაშილებს დედა ენა ქართული ჰქონდათ.

ზაგაშილების შესახებ მოყვანილი ეთნოგრაფიული მასალა იმ მხრივაც საყურადღებო, რომ თრუსო, რომელიც ჩვენთვის ხელმისაწვდომი ეთნოგრაფიული პერიოდისათვის ოსებით იყო დასახლებული, თავდაპირველად ქართველთა სამოსახლო რეგიონი იყო. თრუსოში ოსური მოსახლეობის გაჩენამდე აქ ძირითადად ქართველური (დეალური) მოსახლეობა მკვიდრობდა. აშკარაა, რომ ქართველი ზაგაშილები თრუსოში ჯერ თერგის ხეობის ზემო წელში მკვიდრობდნენ, რომლებიც თანდათან თერგის დინების მიხედვით დაბლობისაკენ მოიწევდნენ (მათ ხომ ზემოდან ქვევით თრუსოში დროთა განმავლობაში, რამდენიმე სოფელი გამოიცვალეს). ისიც აშკარაა, რომ ქართველების თანდათან ქვემოთ (ხევისაკენ) ჩამოწოლას ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსახლებული ოსების დასახლება მოს-

დევედა მათ ნასახლარ-ნასოფლარზე (32). საამისო მაგალითები ამ თეალსაზრისით სხვაც ბევრია, რომლებიც ქვემოთ იქნება მოტანილი.

როდის უნდა გადმოსახლებულიყო ზაგაშვილების ქართული გვარი ხევში? ეთნოგრაფიული მასალებით, ზაგაშვილები ჯერ გველეთში დამკვიდრებულან. თუ მხოლოდ 1781 წლის აღწერას დავეყრდნობით, ეს არც თუ ისე დიდი ხნის ამბავი უნდა ყოფილიყო, დაახლოებით, XVIII ს-ის დასაწყისისა, რადგან აღნიშნული აღწერის დავთარში ცდოში მხოლოდ ორი კომლი ზაგაშვილია ფიქსირებული: „ზაგაშვილი ზარიბეგ, ივანე ლაშქრობის შეუძლებელი“ და „ზაგაშვილი ზარიბეგ, ელისბარ“ (6). მაგრამ, ეთნოგრაფიული მასალა ზაგაშვილების ხევში დამკვიდრებას უფრო იქით ეწევა: „ზაგაშვილებს და ქისტებს გველეთში ბრძოლა ჰქონიყთ. თითქმის გაეწყვიტათ ქისტებს ზაგაშვილები. ერთი ქალი ყოფილიყო ზაგაშვილისა მამის სახში წასული, რომელსაც ტყუპი ეყოლა - ორი ვაჟი და იმაზე მოდიან ზაგაშვილები. ორივე ტყუპი დედამათას გაზრდილა და მოღერებულნი გველეთში წასულან შურის საძიებლად. ძმებმა გადაწყვიტეს თავის დაფარვის მიზნით, ქისტებს, რომლებსაც „კოგოლეთ“ ეძახდნენ, მწყემსად დასდგომოდნენ. ორივე ძმას ცდოში, გამოქვაბულისათვის შეუფარებია თავი. ერთი ძმა გველეთში ჩასულა, რომ ეთქვა - მწყემსი ხომ არ გინდათო. ჩასული იქვე დარჩა ღამის გასათევად, რათა ყოველივე დაეთვალეირებინა. ქისტებმა ის მიიღეს, როგორც სტუმარი. შუაღამისას წამომდგარა ზაგაშვილი და ყველა ქისტისათვის თავი მოუჭრია. არ მოკლა მხოლოდ ერთი დედაკაცი. ზაგაშვილს დახოცილი ქისტებისათვის ყურები მოუჭრია და ძმასთან მიუტანია. ამის გამო ძმებს ჩხუბი მოსვლიათ, რატომ დახოცე უჩემოდ. ის ძმა, რომელმაც შურისძიებაში მონაწილეობა არ მიიღო, უკან წავიდა დედისძმასთან და იმისგან გამრავლდა ხადაში ზაქაიძეების გვარი“ (მთხრობელი შ. შ. ღუდუშაური, 77 წლის, სოფ სიონი). თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ხადაში ზაქათკარს 1774 წ. ზაქაიძეები დიდი რაოდენობით (10 ოჯახი) მკვიდრობდნენ და იმას, რომ გერგეტის მატთანეში მოხსენიებულია ნაც-

ვალი ინდო ზაქაძე (27, გვ. 273), აშკარაა, რომ ზაქაძე-ზაგაშვილების თრუსოდან ხეცა და ხადაში მიგრაცია XV ს-ზე წინარე ხანაში უნდა მომხდარიყო.

ზაგაშვილების ნაწილი გვიან ცდოდან ხევისავე სოფ. სიონში დამკვიდრებულა.

ხევში გერგეტი ის სოფელია, რომელშიც საერთო სახევო სალოცავი გერგეტის სამება მდებარეობს. 1774 წლის აღწერით გერგეტში ყველაზე დიდი გვარი სუჯაშვილების გვარი იყო (6. გვ. 407-408). 1886 წ. საოჯახო სიებით სუჯაშვილები 30 კომლს ითვლიდნენ. ეთნოგრაფიული მასალებით, სუჯაშვილები ხევის ერთ-ერთი ძირძველი მკვიდრნი არიან. ა. შანიძის მასალით ხევის პირველმოსახლენი ყოფილან: ზანგიოვი, შუჯაი და ირჯეული (26, გვ. 198). გადმოცემით სუჯაშვილების წინაპარი მღვდელი ყოფილა, რომელიც ქრისტიანობას ავრცელებდა. გერგეტელი სუჯაშვილები ბარშიც გადასახლებულან, რომლებსაც გვარი შეუცვლიათ. ეთნოგრაფიული მასალებით, ბაზალეთის სოფ. ბაგაში მოსახლე ცქიმანაურების ადრინდელი გვარი სუჯაშვილი ყოფილა. მთხრობელის სიტყვით: „სუჯაშვილები ხევში თურმე მოჭარბებული ხალხი იყო. ადგილმამული არ ჰყოფნიდათ. ამიტომ ერთი მათგანი წამოსულა და სოფ. ბაგაში დასახლებულა, სადაც მას თავისი გვარი ცქიმანაურით შეუცვლია“. 1781 წელს ბაზალეთში (საშაბუროს) ცქიმანაურის სამო ოჯახი მკვიდრობდა (30; გვ. 130-131), ე. ი. ცქიმანაურ-სუჯაშვილების ხევიდან ბარში მიგრაცია XVII-XVIII სს. მიჯნაზე უნდა იყოს საგულებელი.

გერგეტში მოსახლეობენ: ხუციშვილები (1774 წელს - 4 კომლი), ჩიბაშვილები (1774 წ. აქ ჩიბუანთ გვარის 6 ოჯახი მკვიდრობდა), არაბულები, წიკლაურები, ქისტაურები, ქაწაშვილები და თამასხანოვი. ჩიბაშვილებს თავდაპირველად სოფ. ქობს უცხოვრიათ, საიდანაც გერგეტს დამკვიდრებულან. როგორც აღენიშნეთ 1774 წ. ეს გვარი უკვე გერგეტში მკვიდრობდა. ბოლო დრომდე ჩიბაშვილები ნასოფლარ ქობში დადიოდნენ სალოცავად. ჩიბაშვილების ქობიდან გერგეტში გადმოსახლების მიზეზად უგზოობას ასახლებენ. რამდენიმე წლის წინათ ჩიბაშვილებს

ქობიდან გერგეტში სალოცავის „კეირიკეს“ ნიშიც გადმო-  
უტანიათ. ქაწაშვილები ქსნის ხეობიდან არიან მიგრირე-  
ბული, რომელთა ნაწილიც ოსეთში (ბალთაში) გადასახ-  
ლებულა. ცალკე სასოფლო დასახლება ჰქონიათ ქისტაუ-  
რებსაც. „იმ ადგილს ციხეს ეძახიოთ“. ქისტაურებს სხვა  
გვარებისაგან განსხვავებით, საგვარო სალოცავიც ჰქონი-  
ათ („თარანგელოზი“). 1774 წ. აღწერაში გერგეტში ქისტა-  
ურის ორი კომლია მოხსენიებული: „ქისტაური პეტიას  
შვილი ქისტაური და პეტრე“ და „ქისტაური პეტიას შვი-  
ლი ნასყიდა“ (6. გვ. 208). სხვათაშორის, წინაპრის პეტიას  
სახელი ქისტაურებს დღევანდლამდე შემორჩათ. მთხრო-  
ბელის სიტყვით, „ქისტაურებს „პეტრეთ“ ეძახიოთ და გვა-  
რად ქისტაურები არიან“. არაბულებს გერგეტში „თადი-  
ეთ“ სახელით მოიხსენიებენ. როგორც ირკვევა, მათი ად-  
რინდელი გვარი იყო **რანბული**. ასეთი გვარი (4 კომლი)  
მოხსენიებულია 1774 წლის გერგეტის აღწერაში. მათ  
შორის, დასახელებულია „რანბული თადის შვილი იასეს  
ობოლი რუხია, მახარა და ღარიბა“ [6, გვ. 409]. 1913 წ.  
ა. შანიძეს ხევში არაერთი ფოლკლორული მასალა ჩაუ-  
წერია საბრაღა რანბულისაგან. ა. შანიძე ხან ასე წერს:  
„საბრაღა არაბული (რანბული, ნარბული)“. „ნარბულთ“  
სახელით მოიხსენიებენ დღეს გერგეტელ **თამასხანოვე-**  
**ბსაც**. როგორც აღვნიშნეთ, გერგეტში წიკლაურებიც მკ-  
ვიდრობენ. 1774 წ. აღწერაში გერგეტში ერთი კომლი  
წიკლაურია მოხსენიებული. თუმცა ამავე აღწერაში, ცა-  
ლკე გვარად დასახელებულია „ეგუაშვილი ჭოჭა, ბერი  
და გიორგი“. დღეს გერგეტში წიკლაურთა ერთ-ერთი  
მამაშვილობის (განაყოფის) სახელია „ეგუენი“ [13, გვ.  
127].

სოფელ გერგეტის მახლობლად, სადაც ეხლა ციხეა  
**ირჯიაულთ (ირჯეულთ)** გვარის ხალხს უცხოვრია. სო-  
ფელს ირჯიაულები ამოუწყვეტია. გადარჩენილები გადახ-  
ვეწილან. გადმოცემის ერთი ვარიანტით, ისინი „თათრე-  
ბად“ არიან მიჩნეული. თუმცა, როგორც სამართლიანადაა  
შენიშნული თათრებთან ირჯიაულების ანალოგირება მხო-  
ლოდ მათი გვარის გამო მოხდა. სინამდვილეში ირჯიაუ-  
ლების ამოწყვეტის მიზეზი თემისადმი დაპირისპირება,

მეკობრეობა, მკვლელობა ყოფილა [12, გვ. 7]. ირჯიაულები, რომ ისეთივე მოხევეები იყვნენ და არა ურჯულოები ჩანს იქიდან, რომ მათი ამოწვევების დღეს ისინიც სხვებთან ერთად სალოცავად იყვნენ გერგეტის სამების კარზე. ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს ჩვენს მიერ მთხრობელ დავით ივანეს ძე სუჯაშვილისაგან ჩაწერილი ვარიანტი: „გერგეტში რომ ციხეა, ის თავდაპირველად გერგეტელების, სოფლის ყოფილა. მაგრამ მერე ის დაუჭერია ირჯიაულებს და მთლად წაართვეს გერგეტელებს. ისინი ურჯულოები იყვნენ. გერგეტელებს სამების საბჭოში ყველა სოფლიდან მოუწვევიათ ხალხი. გადაწყვიტეს ირჯიაულების ამოწვევტა და გერგეტის ციხიდან განდევნა. ისინი უნდა განედევნათ სამების დღესასწაულ მარიამობის დღეს. მარიამობის დღესასწაულზე ის ირჯეულნიც ღებულობდნენ მონაწილეობას. ამ დღეს სოფლის ორმა მწყემსმა, რომელთაგან ერთი გვარად იყო ქისტაური, მეორე - წიკლაური, ირჯიაულთ ყანაში გერგეტელების საქონელი შეუშვეს. ირჯიაულთ ციხეს ყარაული ყავდა. დანარჩენი ირჯიაულნი სამების მოედანზე იყვნენ. ირჯიაულთ არაფერი არ იცოდნენ. მოხევეებში საიდუმლოდ იყო ეს ამბავი დაცული. ირჯიაულთა ციხის ყარაულმა დაინახა რა მათ ყანაში შესული საქონელი, ის საქონლის გასარეკად გაემართა. თან ცემდა და ხოცდა საქონელს. ამით ისარგებლა ორმა გერგეტელმა (ქისტაურმა და წიკლაურმა) და ციხეში შეიპარნენ. ციხეში კიბე იყო ასავალი. ციხეზე დროშა აწია ამ ორმა მწყემსმა, რომ ციხე აღებულიაო. დროშა რომ დაინახეს, სადღა გაექცეოდნენ ეს ურჯულოები. ერთ-ერთი გერგეტელი დეკანოზი შედგა სამების ჩრდილო-დასავლეთის მხარეზე მაღალ კოშკზე და დაჰკივლა თურმე: „თემო, პირობა რა იყოო!“ მაშინ ჩამოვიდა თვითონაც. იშიშვლეს იარაღი. დაუწყეს ირჯიაულებს ხოცვა. ირჯიაულნი გამოიქცნენ და მოვიდნენ თავის ციხეში, რათა გამოეტანათ იარაღი, რომ დაეწყოთ ბრძოლა. მაგრამ ციხის კარები დაკეტილი დახვდათ. იარაღი ვერ გამოიტანეს. გერგეტის მხარესაც ხალხი იყო დაყენებული. არ გამოუშვეს. უკნიდანაც თემი მოსდევდა. გაქცეული ხალხი ხევში ჩაცვივდა. ეინც მო-

ასწრო - ჩაცვივდა ხევში. იმ ხევს მას შემდეგ „საგორავო რუ“ შეარქვეს. გადარჩა ცოტა. დანარჩენი ამოწყვეტეს. გაქცეულებს ბახნის მთაზე ქვები დაუწყვიათ და იქიდან დაუძახიათ: ამდენი გადაერჩით გერგეტელეო თქვენ ჭირადო“. როგორც შენიშნული კქონდათ მეცნიერებს [13, გვ. 127], ირჯიაულების ამოხოცვის მიზეზი იყო არა მათი ურჯულოება ან თათრული წარმომავლობა, არამედ თემისადმი დაპირისპირება. თემისადმი დაპირისპირების, თემიდან გამოყოფის ტენდენციების შესახებ არაერთი გადმოცემაა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებშიც [10;18]. გერგეტში მოხდა უბრალოდ სათემო ურთიერთობებში დისონანსთა შემტანი ირჯიაულების ამოწყვეტა, რასაც, ალბათ, შემდეგ თემისადმი უფრო დიდი დაპირისპირება (სოციალური თვალსაზრისით) მოყვებოდა. მთიელთა თემები კი ასეთ ტენდენციებს ძირშივე სპობდნენ.

ხევში ყველაზე მრავალრიცხოვანი გვართ დასახლებული იყო სტეფანწმინდა. აქ მოსახლეობდნენ: ქუშაშვილები, ქიოიკაშვილები, ხეთაგურები, ჩოფიკაშვილები, ყაზბეგები, ხახლიშვილები, ვალიშვილები, შადურები, გომიაშვილები, ფიცხელაურები, ხაიკაშვილები, ეფხოშვილები, თათარაშვილები, აღიბეგაშვილები, კაზალიკაშვილები, გიგაურები, ღუღუშაურები, მიოიანაშვილები, გეთახაზოვები.

ეთნოგრაფიული მასალებით, სტეფანწმინდაში დღეს მოსახლე გვარებიდან პირველად ქუშაშვილები დასახლებულან. მთხრობელის სიტყვით „სტეფანწმინდის პირველი დასახლება ქუშეთი ყოფილა“. გვარს საფუძვლად უდევს მამაკაცის ძველი ქართული სახელი „ქუშა“ (ასეთი სახელი თვით ხევის XVIII ს-ის აღწერის დავთარშია ფიქსირებული). ქუშაშვილების გვარის სადაურობა-წარმომავლობის ეთნოგრაფიული მასალა მოგვყავს ვ. ითონიშვილის წიგნიდან: „ქუშაშვილები თავიანთ წარმომავლობას ზედგენიძეების გვარიდან ანგარიშობენ. ამ გადმოცემის მიხედვით, სამნი ძმანი ზედგენიძეები იმერეთიდან ხევში გადმოხვეწილან და სოფ. ყანოზში დასახლებულან. ბოლოს ერთი მათგანი სოფ. სათარგმნოში გადასულა, ხოლო ორი ძმა ყანოზში დარჩენილა. ყანოზში დამკვიდრე-

ბულ ორ ძმას ტრადიცია ვარდიშვილებისა და კურკუმულების საგვარეულოების წინაპრებად აღიარებს. სათარგმნოში დაბინავებული ძმის შთამომავლობას კი კვლავ ზედგინიძეობა შეუნარჩუნებია, მაგრამ სათარგმნოს სახევისბეროში მომხდარი ჩხუბის დროს ზედგინიძეები ჩიბაშვილებს ამოუწყვეტია. გადარჩენილა მხოლოდ ერთი ორსული რძალი, რომლის მოყვანიდან ერთ წელს გაეელო და, როგორც წესი, საიწლიოდ წასულიყო თავის მამის სახლში, სოფ. დოღურბაშოში (ჯარიახის ხეობა). მამის სახლში მას ჰყოლია ვაჟი, რომლისაგანაც მომდინარეობს ქუშაშვილების გვარი [II, გვ. 29-30]. აღსანიშნავია, რომ სტეფანწმინდაში მოსახლე მრავალრიცხოვანი გვარებიდან მხოლოდ ქუშაშვილებს ჰქონდათ საგვარო სალოცავი ხატი („წმინდა გიორგი“). 1774 წ. აღწერით ქუშაშვილების მხოლოდ ერთი ოჯახი („ქუშაშვილი ვარძუკა, ხაბაჭა, შოა და მამაი“) მკიდრობდა სტეფანწმინდაში. 1886 წ. ისინი 14 კომლის რაოდენობით იყვნენ.

ეთნოგრაფიული მონაცემებით, სტეფანწმინდაში ქუშაშვილების შემდეგ **ჩოფიკაშვილები** და **ქავთარაშვილები** დასახლდნენ. ქავთარაშვილები მთიული ქავთარაძეების შთამომავლებად ითვლებიან. [II, გვ. 37]. სხვათაშორის, 1774 წ. აღწერაში ხევის სოფ. სტეფანწმინდაში მოსახლენი „ქავთარაძის“ გვარით არიან ჩაწერილი (2 კომლი). ქავთარაძეების (ქავთარაშვილების) გვარს ხევში სხვა გვარიც გამოყოფია. სტეფანწმინდაში მოსახლე შადური აღნიშნული გვარიდან შტო-ნაყარ გვარად ითვლება [II, გვ. 38]. შადურის გვარის გამოყოფა ქავთარაშვილების გვარიდან XVIII ს-ის II ნახევარში უნდა მომხდარიყო. 1860 და 1886 წლების აღწერებში სტეფანწმინდაში შადურების 13 კომლია ფიქსირებული, ხოლო 1831 წლის აღწერაში შადურის გვარი არ ფიგურირებს. ამ დროს, როგორც ჩანს, ისინი სხვა გვარით - „საჩივეი“ (3 კომლი) არიან ჩაწერილი. მთხრობელთა გადმოცემით, შადურებს დღეს „საჩიეთ“ ეძახიან. 1781 წლის აღწერაში სტეფანწმინდაში დასახელებულია „საჩის შვილი მამაი“ [30, გვ. 106]. „საჩია“ მამაკაცის ქართული სახელი იყო. ამრიგად, ქავთარაშვილების გვარიდან გამონაყოფი შადურები, გარკვეული ხნის

განმავლობაში საჩიაშიელის გვარსაც ატარებდნენ.

1886 წ. სტეფანწმინდაში ჩოფიკაშვილების 10 ოჯახი მკვიდრობდა. როგორც ცნობილია, ჩოფიკაშვილთა ნაწილი XIX ს-ის დასაწყისში სოციალურად დაწინაურდა, გააზნაურდა და აქედან გამომდინარე გააზნაურებულებმა წინაპრის სახელი -ყაზიბეგი გვარსახელად აქციეს. 1831 წ. აღწერაში ყაზბეგის გვარით სტეფანწმინდაში 3 ოჯახია დასახელებული. 1774 წ. ჩოფიკაშვილები ოთხი ოჯახის რაოდენობით იყვნენ. მათ შორის დასახელებულია ამ გვარიდან შტო-ნაყარი გვარი - ყაზბეგის წინაპარი: „ჩოფიკაშვილი მოურავი ყაზიბეგ“ [6, გვ. 409]. ჩოფიკაშვილები ხევში მოსულებად ითვლებიან. ისინი მესისხლეობის გამო ქისტეთიდან გადმოსახლებული კაცის შთამომავალნი არიან [15, გვ. 92]. ჩოფიკაშვილების ერთი ნაწილი ხევსურეთის სოფ. ხახაბოში გადასახლებულა, მესისხლეობის გამო, სადაც, მთხრობელის სიტყვით, „გვარად ბატარანი ვიყავით“. ჩოფიკაშვილები (ბატარანი) XIX ს-ის შუა ხანებში ჯერ თიანეთის სოფ. ალოტში ჩამოსახლებულან, XX ს-ის დასაწყისში პანკისის ხეობის სოფ. ხალაწანში.

სტეფანწმინდის ერთ-ერთი დიდი გვარია ალიბეგაშვილის გვარი. 1781 წლის აღწერის დავთარში სტეფანწმინდაში ალიბეგაშვილების 4 ოჯახია (ოთხივე დიდი ოჯახი) მოხსენიებული [30, გვ. 111]. 1886 წ. ალიბეგაშვილები 10 ოჯახის რაოდენობით მკვიდრობდნენ. ალიბეგაშვილებში ოთხი განაყოფა (დანაყოფი, მამიშვილობა) გამოიყოფა. ესენია, „ხოტენი“, „ყაზბერენი“, „იენი“, „ცაცვენი“. ამ მამიშვილობებს საფუძველი, როგორც ჩანს, XVIII ს-ის დასასრულს ჩაეყარა. მაგალითად, 1774 წლის აღწერაში დასახელებული არიან ია და ყაზბერ ალიბეგაშვილები.

ხევში ერთ-ერთი დიდი გვარია ფიცხელაურების გვარი. ისინი სტეფანწმინდასა და სნოს ხეობის სოფელ ქოსელში (ახალციხეში) მკვიდრობდნენ. თუმცა XVIII ს-ის ორივე აღწერის დავთარში ფიცხელაურების გვარი არსად არ ფიგურირებს. ქოსელში მოსახლე ფიცხელაურების შესახებ ქვემოთ ვისაუბრებთ, რაც შეეხება სტეფანწმინდელ ფიცხელაურებს, ისინი 1774 წლის აღწერაში

სხვა გვარებით (გოჩიაშვილი, შამხალაშვილი, თოლიკაშვილი) არიან ჩაწერილი. დღეს „გოჩიენი“, „შავხალენი“ და „თოლიკენი“ ფიცხელაურთა გვარის უბნები (განაყრები) არიან. ჩვენი აზრით, თავის დროზე (XVIII ს-ში) გაჩნდა ტენდენცია ფიცხელაურთა გვარიდან ახალი გვარების გამოყოფისა, მამიშვილობების გვარებად გადაქცევისა. ამიტომაც დაეთრებში ფიცხელაურები ჩაწერილი არიან შამხალაშვილებად, გოჩიაშვილებად და თოლიკაშვილებად. XIX ს-ში ფიცხელაურები უკვე ნამდვილი გვარით (ფიცხელაური) არიან ჩაწერილი და ეს ე.წ. დროებითი გვარებიც ოფიციალურ ჩანაწერებში ქრება. 1831 წელს სტეფანწმინდაში 11 კომლი ფიცხელაური მკვიდრობდა, 1860 წ. - 18, 1886 წ. - 20. საერთო წარმომავლობა აქეთ გუდამაყრელ (სოფ. ბაკურხევი) და მოხევე ფიცხელაურებს. ხევსურეთში მოძიებული ეთნოგრაფიული მასალებით, მოხევე ფიცხელაურები ხევსურეთის ლიქოკის ხეობის სოფ. აჭედან არიან გადასახლებული [9, გვ.55]. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, სტეფანწმინდელ ფიცხელაურებში წარმომავლობით ფიცხელაურები არიან „გოჩიენი“ და „თოლიკენი“. „შავხალენი“ კი ფიცხელაურთა გვარში შემოფარებულად ითვლებიან. მოხევე მთხრობელისავე განმარტებით, „გამაქცეული რომაა მტრისაგან, იმას ჰქვია შეფარებული. ყანაც ეძლეოდა, სათიბიც, სახნავიც, სახლის ადგილიც“. სტეფანწმინდელი ფიცხელაურების შესახებ დაწერილებითი ეთნოგრაფიული მასალები ფიქსირებული აქვს ე. ითონიშვილს, რომელსაც მხოლოდ ერთი მთხრობელის ნათქვამს დავესვს: „თოლიკეთა და გოჩიანთ გორეულობა სტეფანწმინდაში წილდებული ფიცხელაურების საგორეულონი შადიან, როგორც ძველისძველი განაყრობით მომდინარენი. შავხალეთ გორი კი განა შენ არ იცი, რანიც არიან ჩუენი? - ცოტანი იყვნეს, იცოდეს, რომ მტერი აღვილად დასჩაგრავდა და თოლიკეთ გორს შემეყედლნეს, თოლიკეთ აქა, გორიც იყიდეს, შავხალაშვილობა მაშალეს, ფიცხელაურად გამააცხადეს თავი. აბა, ვინდა რას დასწონდა, როცა იმედიან საგორეულოს შამაფარეს თავი“ [11, გვ. 42].

სტეფანწმინდის მკვიდრი გვარია ხეთაგურების გვარი.

1774, 1781 და 1831 წლების აღწერებში ისინი ხეთაგიძის გვარით არიან ჩაწერილი. 1860 წლის აღწერაში ხეთაგიძის გვარს ცვლის ხეთაგური. 1774 წ. სტეფანწმინდაში 5 ოჯახი ხეთაგიძე მკვიდრობდა. ხაზგასასმელია, რომ მოხევე ხეთაგურებს (ხეთაგიძეებს) არაფერი აქვთ საერთო ოსურ გვარ ხეთაგუროვთან, რომლებიც თავის მხრივ ყაბარდოელებისაგან წარმომავლობენ [32, გვ. 124]. საისტორიო საბუთებითა და ეთნოგრაფიული მონაცემებით მოხევე ხეთაგურების თავდაპირველი ქართული გვარი იყო თექთურმანიძე [15, გვ. 94; 13]. ხეთაგურების (ხეთაგიძეების) ქვეყნისა და თემის წინაშე დამსახურების გამო, ყოველ ახალ წელს გერგეტელები დროშებით მოდიოდნენ ხეთაგურების უბანში და წმინდა სამების ნიშთან ადიდებდნენ მათი წინაპრის იასე ხეთაგურის სახელს. ხეთაგურები ცხოვრობდნენ სოფ. გარბანშიც, რომელთაც „ყუთუზეთ“ ეძახიან. 1774 წ. აღწერაში ისინი ყუთიაურის გვარით არიან ჩაწერილი [6, გვ. 423] - „ყუთიაური დავითის ობოლი გიორგი და ელისბარ“. 1781 წელს კი „ყუთუზას-შვილი გიორგი და ელიზბარ“ [30, გვ. 114]. საყურადღებოა, რომ გერგეტის სულთა მატიანეში სოფ. სტეფანწმინდაში დასახელებულია ვინმე ხეთაგი [27, გვ. 271]. ჩანს, „ხეთაგი“ ხევში გავრცელებული სახელი იყო.

სტეფანწმინდაში მკვიდრობენ გიგაურებიც. ცნობილია, რომ ამ გვარისანი ცხოვრობენ ხევსურეთში, ჭართალში, ქსნის ხეობაში [9]. ჩანს, გიგაურები ხევში XVIII-XIX სს. მიჯნაზე დასახლდნენ. ეს გვარი XVIII ს-ის აღწერის დავთრებში ფიქსირებული არაა, გიგაურები დასახელებული არიან XIX ს-ის აღწერებშიც. მაგრამ, როგორც ეთნოგრაფიული მასალებით ირკვევა, 1831, 1860 და 1886 წლების აღწერებში დასახელებული ჩეკიაშვილები, გიგაურთა წინაპრები არიან, ე. ი. XIX ს-ში გიგაურები ჩეკიაშვილებად იწერებოდნენ. დღეს სტეფანწმინდაში გიგაურებს „ჩეკიეთ“ სახელით მოიხსენიებენ. გიგაურებისა და ჩეკიაშვილების იგივეობა 1886 წლის საოჯახო სიებითაც დასტურდება - ერთ კომლ ჩეკიაშვილს მიწერილი აქვს „იგივე გიგაური“. როგორც ჩანს, ხევში დასახლებულ გიგაურებს გვარი დაუფარაეთ და ჩეკიაშვილად დაწერი-

ლან. გადმოცემით მათ ახსოვდათ თავიანთი ადრინდელი გვარი (გიგაური), რომელიც მოგვიანებით აღიდგინეს.

სტეფანწმინდის მკვიდრ გვართა შორის შეიძლება დავასახელოთ ეფხოშვილების გვარიც. ეფხოშვილების ძირი-გვარია ღუდუშაური. გადმოსახლებული არიან ხევისავე სოფ. სნოდან. დღესაც კი გამორიცხულია ეფხოშვილებისა და ღუდუშაურების ერთმანეთზე დაქორწინება. ეფხოშვილების წინაპრის სნოდან სტეფანწმინდაში გადმოსახლების და გვარის შეცვლის მიზეზი ის ყოფილა, რომ მას კაცი შემოკედომია. 1774 წ. აღწერაში სტეფანწმინდაში ორი კომლი ეფხოშვილია მოხსენიებული [6, გვ. 410]. სხვათაშორის, ერთ-ერთ მამაკაც ეფხოშვილს სახელად „ღუდუშაური“ ერქვა. საქართველოში მსგავსი სხვა მაგალითი არაერთი გვაქვს დამოწმებული, როდესაც გვარ-შეცვლილი თავის ადრინდელ გვარს სახელად ატარებდა, ე. ი. იყო ტრადიცია ადრინდელი გვარის სახელად ტარებისა. 1886 წ. სტეფანწმინდაში 7 ოჯახი ეფხოშვილი მკვიდრობდა.

ცნობილია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში არსებობდა ამანათობის წეს-ჩვეულება [33; 11], რასაც ხევში ხშირად „შეფარებულს“ უწოდებდნენ. ეთნოგრაფიული მასალებით, ასეთი შეფარებული გვარი ყოლიათ ეფხოშვილებსაც. ეს იყო **ხახლიშვილების** გვარი. ქუშაშვილებს **მირიანაშვილები** შეფარებიან, ფიცხელაურებს - **გეთახაზოვები**. ჩანს ამ გვარების სტეფანწმინდაში დამკვიდრება XVIII ს-ის დასაწყისში მოხდა. ყველა ამ გვარისანი დასახელებულნი არიან 1774 წ. აღწერაში: „ხახლიშვილი პაპი და შავხალა“, „მირიანაშვილი მამაი და ბერი“, „მირიანაშვილი ჩია“ [6, გვ. 411-412]. რაც შეეხება გეთახაზოვებს, ისინი 1774 წ. აღწერაში ურჯუკაშვილის გვარით არიან ჩაწერილი. დღეს მათ ხევში „ურჯუკეთ“ უწოდებენ.

ერთი მამიდან მომდინარედ ითვლება **ქირიკაშვილები** -სა და **გომიაშვილების** გვარი. 1774 წ. აღწერაში ქირიკაშვილების ორი კომლია შეტანილი, გომიაშვილებისა - ერთი [6, გვ. 411-412]. სტეფანწმინდის მკვიდრნი არიან კახალიკაშვილებიც, რომლებიც 1774 და 1781 წლების

აღწერებში კარძალიკაშვილებად არიან ჩაწერილი. გეარს ფონეტიკურად სახე უცვლია. ორივე ზემოხსენებულ აღწერაში კარძალიკაშვილები ბოგანოებად არიან მოხსენიებული. 1886 წ. სტეფანწმინდაში კაზალიკაშვილების 6 ოჯახი ცხოვრობდა.

სტეფანწმინდაში მკვიდრობდნენ, აგრეთვე, **ხაიკაშვილები** (1886 წ. - სამი კომლი. 1774 წ. - ერთი კომლი), **ვალიშვილები**, **ღუდუშაურები**. სტეფანწმინდელ ღუდუშაურებს „ყაზიეთ“ უწოდებენ. ღუდუშაურების შესახებ დაწერილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი. აქ მხოლოდ იმას აღვნიშნავ, რომ სტეფანწმინდაში ისინი სწოდან საკმაოდ დიდი ხნის გადმოსულნი უნდა იყვნენ, რადგან 1774 წლის აღწერაში აქ დასახელებულია ორი კომლი „ყაზაიშვილი“ [6, გვ. 140]. **ვალიშვილები** 1886 წ. აღწერაში მეორე გვარითაც - **ქალაქაშვილი** არიან მოხსენიებული.

ეთნოგრაფიული მონაცემებითა და საისტორიო საბუთებით სტეფანწმინდაში უცხოვრიათ სხვა გვარებსაც, რომლებიც დღეს აქ აღარ მკვიდრობენ. ასახელებენ **აბაზაშვილებისა** და **გოგიშვილების** გვარებს. მართლაც, 1774 და 1781 წლების აღწერებში სტეფანწმინდაში დასახელებულია „აბაზაძე ისე და ბერი“. 1886 წ. საოჯახო სიებში სტეფანწმინდაში შეტანილია ერთი კომლი აბაზაშვილი. გოგიშვილები კი, როგორც ჩანს, XVIII ს-ის აღწერებში ხევში ნახსენები **შიბლიშვილების** შთამომავალნი იყვნენ. ეთნოგრაფიული მასალით, გოგიშვილებს „შიბლიეთ“ ეძახდნენ. სტეფანწმინდაში მცხოვრები წიკლაურებიც მისი დიდი ხნის მოსახლენი არიან. 1886 წ. სტეფანწმინდაში მკვიდრობდა ერთი ოჯახი „ჯათიშვილი, იგივე წიკლაური“. „ჯათიშვილი ივანე და გიორგი“ აქ 1774 წლის აღწერაშიც არიან შეტანილი.

ცალკე უნდა შევჩერდეთ **გურაპიშვილების** გვარზეც. 1771 და 1781 წლების აღწერებში ამ გვარის ორი კომლია შეტანილი (მათ შორის ერთ-ერთ ოჯახში 4 ცოლშვილიანი ძმა - უძილა, პაპუა, ბიძია და კაცია ცხოვრობდა ერთად). ეთნოგრაფიული მასალებით, გურაპეთ (გურაპაშვილებს) გერგეტელი ირჯიულების ბედი გაუზიარებიათ. მთხრობელის სიტყვით: „გურაპაშვილები ყოფილან და

აღარ არიან. მოხევეებს დაუხოციათ მთელი გვარი. ავი ხალხი იყო, დაუმორჩილებელი" (გ. გ. ალიბეგაშვილი, 66 წლის). მეორე მთხრობელი (შ. შ. ეფხოშვილი, 73 წლის) გადმოგვცემს: „გურაპაშვილები ყაზბეგში კი არ ყოფილან, არამედ უცხოვრიათ ყაზბეგის სამი კილომეტრის დაშორებით. ამ ადგილს ჰქვია წოწეხი. გურაპეთ ნასახლარს ვეძახით. ისინი თურმე თავის ადგილში არ უშვებენ დედიძის საქონელს. ცოცხალ ძროხას აძრობდნენ ტყავს. კისერზე და ხერხემალზე გადაუჭრიდნენ ტყავს. ხეზე გამააბამდნენ და რო დაკრადნენ, გაძვრებოდა ტყავი. ასე რამდენჯერმე გადააძვრეს გურაპეთ ცოცხალ ძროხებს ტყავი. მერე გაბრაზდნენ დედის ძმანი და გურაპენი ამოხოცეს“.

XVIII ს-ში ცალკე სოფელი იყო **თარგმანი**. XIX ს-ში თარგმანში მოსახლე რამდენიმე ოჯახი სტეფანწმინდაზე იყო მიწვრილი. დღესაც თარგმანი სტეფანწმინდის ერთი პატარა უბანია. XVIII ს-ის აღწერის დათვრების მიხედვით, თარგმანში ორი გვარი - **ბულაშვილი** და **ჯამარჯაშვილი** - მკვიდრობდა. დღეს თარგმანში მხოლოდ ჯამარჯაშვილები მოსახლეობენ. აქვეა გორისციხედან გადმოსული რამდენიმე ოჯახი ჩქარეულების გვარისა. მთხრობელის ე. ნ. ჯამარჯაშვილის (82 წლის) თქმით, მის ბავშვობაში თარგმანში მოსახლეობდა ერთი კომლი ბულაშვილი. თარგმანელი ბულაშვილები ბარში გადასახლებულან, რომლებიც ერთხელ სალოცავად მოსულან ათენგენობაზე. თარგმანის თავდაპირველი მცხოვრებნი სწორედ ბულაშვილები ყოფილან (1781 წლის აღწერით - 3 კომლი). ჯამარჯაშვილები კი კარკუჩიდან მიგრირებული კაცის შთამომავალნი არიან. მათი ადრინდელი გვარი მარსაგიშვილი ყოფილა. 1781 წლის აღწერაში თარგმანს ჯამარჯაშვილების დიდი, ხუთთავიანი ოჯახია ფიქსირებული.

სნოში **ღუდუშაურები** მკვიდრობენ. ღუდუშაურების გვარი და მისგან ნაყარი რამდენიმე შტო-გვარი ყველაზე დიდი და ერთ-ერთი ძველი გვარია ხევში. ღუდუშაურის გვარი დასახელებულია 1439 წლის „გერგეტის მატიანეში“: „კვირაჲს ძალთაჲთ - ღუდუშაური შალვა“, „სულსა მოძღვრისა

ღუდუშაურის ჯერასიმესსა შ-ს ღ-6" [27, გვ. 272, 276].  
 სნოდან ღუდუშაურები განსახლებული იყვნენ, აგრეთვე,  
 სტეფანწმინდაში, სიონში, თოთში. 1774 წ. ხევში ღუდუ-  
 შაურების 34 კომლი მკვიდრობდა, თანაც მათი უმეტესო-  
 ბა დიდ ოჯახებად ცხოვრობდა. 1886 წ. ღუდუშაურებმა  
 76 კომლს გადააჭარბეს. ამასთანავე, ღუდუშაურების გვა-  
 რმა რამდენიმე სხვა შტო-გვარიც იყარა. ეს გვარებია:  
 აქიაშვილი, ბულაშვილი, შიოლაშვილი, პაპიაშვილი, ჯა-  
 ნუყაშვილი, ვარძუკაშვილი, ფირანიშვილი, სამუკაშვილი,  
 ისმეილაშვილი (გადასახლებული არიან საგურამოში). როდის  
 გამოეყვნენ ეს გვარები ღუდუშაურების დედა-გვარს? XIX  
 ს-ის მოსახლეობის აღწერების მიხედვით პროცესი აქ  
 დასრულებული არ იყო. სნოში მოსახლენი 1831. 1860 და  
 1886 წლებში ღუდუშაურების გვარით იყვნენ ჩაწერილი,  
 თუმცა, როგორც გვარის დანაყოფები, ისინი უფრო ადრე  
 XVIII ს-ში იყვნენ გაფორმებული. ღუდუშაურის გვარს  
 არაერთი განაყოფი (დანაყოფი, მამიშვილობა) გააჩნია, რო-  
 მელთა მხოლოდ ნაწილი გვიან პერიოდში ოფიციალურად  
 ცალკე გვარებად გაფორმდნენ. „ჯაბანიშვილნი“, „ფირანი-  
 შვილნი“, „სამუკაშვილნი“, „ჯანუკოშვილნი“, „პაპიაშვი-  
 ლნი“ ღუდუშაურების გვარში დასახელებული არიან უკვე  
 1774 წლის აღწერაში, როგორც მამიშვილობები. ამავე  
 აღწერაში გეხვდებიან ბულა და აქია ღუდუშაურები, რო-  
 მელთა შთამომავლებმაც შემდეგ ბულაშვილის და აქიაშ-  
 ვილის გვარები გაიფორმეს. საერთოდ, დიდი გვარებიდან  
 ახალი გვარების წარმოქმნა ჩვეულებრივი მოვლენა ჩანს  
 XIX ს-ის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა  
 კუთხეებისათვისაც (მაგალითად, ფშავი). შიოლაშვილები  
 ხევში ცნობილი შიოლა ღუდუშაურის შთამომავალნი არიან.  
 შიოლა ღუდუშაური არაგვის ერისთავის მოურავი იყო  
 XVII ს-ის პირველ მეოთხედში. შიოლა ღუდუშაური ხე-  
 ვში დროებით აღზევებულ პიროვნებად გვევლინება, რო-  
 მელიც თემის ინტერესებს უპირისპირდებოდა. თემი, რო-  
 გორც ცნობილია, ასევე აღზევებულ პიროვნებებს ყოვე-  
 ლთვის წინააღმდეგობას უწევდა. არც შიოლა ღუდუშა-  
 ური აღმოჩნდა გამონაკლისი. თემმა ის მოაკვლევინა ხე-  
 ვსურ ვინმე მთრეხელს.

ლუდუშაურები განსახლებული იყვნენ მთიულეთის სოფელ სალაჯურშიც. 1774 წ. აღწერით სალაჯურში მკვიდრობდა „ლუდუშაური გოდერძის შვილი ლუდუშაური, ლომი და ესტატე მეჯინიბე“ [6, გვ. 451].

სნოში სხვა გვარებიც მკვიდრობდნენ. ასეთ გვარებს შორის შეიძლება დავასახელოთ გელაშვილები (1886 წ. 7 კომლი), გოდერძიშვილები, ელიაძეები, ხართიშვილები და ჯოჯიაშვილები. გოდერძიშვილები, ელიაძეები და ჯოჯიაშვილები ერთმანეთის ბიძაშვილებად თვლიან თავს. უფრო სწორედ, როგორც საისტორიო საბუთებითა და ეთნოგრაფიული მონაცემებით ირკვევა, ელიაძეები და გოდერძიშვილები ჯოჯიაშვილებისაგან შტო ნაყარი გვარებია. გოდერძიშვილები მიგრირებული არიან ბარშიც. ისინი საგურამოს სოფელ გალაყანში მკვიდრობენ. საძოვრის გამო ამტყდარ ჩხუბს მკვლელობა მოყოლია („12 კაცი მოუკლავს ორ კაცს“). მთხრობელები სნოდან გოდერძიშვილების გადასახლების თარიღად 1907 წელს ასახელებენ. ჯოჯიაშვილების ადრინდელი გვარი კი ჯოჯიაური ყოფილა. 1774 წ. აღწერაში სნოში ოთხი კომლი ჯოჯიაურია დასახლებული, მათ შორის, ჯოჯიაური გოდერძის შვილი ბერუა და გიორგი“ [6, გვ. 415]. ელიაძეები შესაძლებელია 1774 წელს სნოში მოხსენიებული დინიაურების ოთხი კომლის შთამომავალნი იყვნენ, რადგან მათ დღეს მეორენაირად „წიწიეთ“ უწოდებენ. დინიაური წიწია კი 1774 წ. აღწერაშია დასახლებული. ვ. ითონიშვილის მიერ მოძიებული ეთნოგრაფიული მასალით, „დინიაურებს“ თავდაპირველად სოფ. ჯუთაში უცხოვრიათ. ხევსურ მთრეხელთან კონფლიქტის გამო, ისინი ჯუთადან აყრილან. „დინიაურთა ნასახლარები შემორჩენილია სოფ. ჯუთის ზემოთ, აღმოსავლეთით“ [13, გვ.169]. როგორც ჩანს, ჯუთადან დინიაურ-დინიაურები სნოში დასახლებულან, რადგან 1774 წ. აღწერაში ამ გვარის 4 კომლია დასახლებული [6, გვ. 415].

სნოში ხართიშვილებიც მკვიდრობენ. ისინი ქისტეთის სოფ. ხამხიდან, მესისხლეობის გამო, გამოხიზნულან და სნოსთვის შეუფარებიათ თავი. მთხრობელის სიტყვით, შეიფარა სოფელმა და მისცეს გამოუსადეგარი ადგილი,

ჯაგნარი, „ხარტიეთ ეკალს“ ვეძახით (იორამ ღუდუშა-ური). 1774 წ. აღწერით ჩანს, რომ ხართიშვილების ადრინდელი გვარი ხარცლიაური იყო: „ხარცლიაური ხართის-შვილი ლომიტა“ [6, გვ.415]-

1774 წ. სნოში ცხოვრობდა **სეთურიძეების** 1 ოჯახიც, რომელიც, რა თქმა უნდა, მთიულეთიდან იყო გადმოსახლებული.

სოფ. კარკუჩაში ორი გვარის ხალხი მკვიდრობს: **მარსაგიშვილი** და **ყამარაული**. კარკუჩის პირველმოსახლეებად ყამარაულები ითვლებიან. გადმოცემით, ყამარაულები ხეეში ფშავიდან მიგრირებულან და მათი ადრინდელი გვარი ნონიაური ყოფილა. ეთნოგრაფიული მასალებით, ყამარაულების (თუ ნონიაურების) გვარი დიდი გვარი ყოფილა, ისინი ქისტებს გაუწყვეტიათ (სხვა მასალით ყამარაულების წინაპარი ნონიაურები „ჭირმა გაათავა. ერთი დარჩა ყამარი. ის ყოფილა ორსულათა“ [21, გვ.132]) იქ, სადაც ეხლა ტოპონიმი „სისხლის ვაკეა“. გადარჩენილა ერთი ფეხმძიმე ქალი, რომელიც მამის სახლში - ფშავში წასულა. ქალს ფშავში ეყოლა ვაჟი. ვაჟი, როდესაც წამოიზარდა ფშაველებს უყვედრებიათ, აქ კი ნუ ბიჭობ, წადი შენს მამულს მიხედო. ვაჟმა დედა აიძულა და ათქმევინა საიდანაც იყო. გადმოსულა. თავის მამულში სხვისი ნახირი უნახავს. ნახირი გამოუყრია. ახალციხე-ქოსლელთ დაუნახიათ, რომ მათი საქონელი ვიღაცას მოუდის. ეს ხალხი შეიარაღებულა. უნდა ნახონ, ვინ გამორეკა საქონელი. სოფ. ქოსელში ყოფილა ერთი ბრმა კაცი ფიცხელაური. ამ ბრმა კაცის შვილი, როცა სახლში შესულა ფარ-ხმალის ასაღებად, ხმა გაუგია და უთქვამს: შვილო, რას გაურჯიხარო, რაი ამბავიაო. შვილს უპასუხია: ჩვენი ჯოგი ვიღაცას მოუდისო. მოხუცს უთქვამს: იყურე, შვილო, იქნებ ადგილს წიწილი გამოუჩნდაო, ამაზე ხალხმა დაიწყო ბჭობა და მართლაც გამოჩნდა, რომ ადგილს პატრონი გამოუჩნდა. მას შემდეგ გამრავლდა კიდევ ყამარაულების გვარი. იმ ფეხმძიმე ქალს სახელად ყამარი რქმევია და მისი შთამომავალნი ყამარაულის გვარზე დაეწერნენ“. 1774 წ. კარკუჩაში ყამარაულების ორი ოჯახი ცხოვრობდა [6, გვ.416], თუმცა ერთ ოჯახში ერთად

ცხოვრობდა ოთხი ცოლ-შვილიანი ძმა. 1831 წელს კარკუჩაში ყამარაულის 5 ოჯახი იყო აღრიცხული, 1860 წ. - 7 ოჯახი, 1886 წელს - 13 ოჯახი.

კარკუჩაში მოსახლე მეორე გვარი მარსაგიშვილების გვარი იყო. 1886 წლის საოჯახო სიებით აქ 18 ოჯახი მარსაგიშვილი მკვიდრობდა. ეთნოგრაფიული მასალებით, მარსაგიშვილები ხევში ქისტეთიდან მოსულან. მთხრობელის სიტყვით, „ნეთხიროს“ ეძახიან, არხოტს ქვევითაა, იქიდან წამოსულან“. მარსაგიშვილების წინაპრების გადმოსახლების მიზეზი მესისხლეობა ყოფილა. სხვათაშორის, 1774 წ. აღწერაში მარსაგიშვილები **მეთხიროელის** გვარით არიან ჩაწერილი [6, გვ. 416]. აღნიშნულ დროს კარკუჩაში ოთხი კომლი მეთხიროელი (იგივე მარსაგიშვილი) მკვიდრობდა. მესისხლეობის გამო, ნეთხიროდან ერთი კაცი წამოსულა. პირველად ის დასახლებულა ადგილ მილოში (კარკუჩიდან 5 კმ-ის დაშორებით). მილოში, რომელიც მიუვალ ადგილზეა, დღეს ნასახლარებია, ნაციხერებია. კარკუჩაში მხოლოდ ყამარაულების გვარი ცხოვრობდა და „კიდევაც გაუხარდათ, რომ მხარის დამჭერი ეყოლებოდათ“. მარსაგიშვილების გვარში გამოიყოფა ერთი განაყოფი (მამისშვილობა) - „დუღულენი“, რომლებიც ძირად მარსაგიშვილები არ არიან. ისინი მარსაგიშვილების ამანათები ყოფილან, რომლებიც დაეწერნენ მათ გვარზე. მთხრობელის სიტყვით, „ცოდო პქონდათ, რაღაც გაკეთებული და შემეფუარნენ აქა“. დუღულელთ წინაპარი ხევში თუშეთიდან გადამოსახლებულა. მათი ადრინდელი გვარია სულხანაური. მარსაგიშვილების გვარში ასევე შემოფარებულად ითვლება „ტროპეთ“ მამიშვილობა. ისინი ხევსურეთიდან მოსულან. როგორც აღვნიშნეთ, მარსაგიშვილები ქისტეთიდან არიან გადმოსახლებული. მაგრამ იმასაც უნდა გაეცვას ხაზი, რომ დღეს ქისტეთში მოსახლე მალსაგოვები თავიანთ თავს წარმოშობით ქართველად თვლიან. ასეთი შემთხვევა ერთი და ორი როდია ჩრდილოეთ კავკასიაში, როდესაც ამა თუ იმ გვარს თავი ქართული წარმოშობისად მიაჩნია. საყურადღებოა, რომ მარსაგიშვილები ხევში დასახლების შემდეგ 17 თაობას ითვლიან. შესაძლოა მარსაგიშვილთა წინაპრები იყვნენ გერგეტის

მატიანეში" მოხსენიებული ბარსაგიშვილები: „სნოათ - ბარსაგიშვილი" [27, გვ. 272].

ახლა ახალციხის გვარების შესახებ. ახალციხეში ადგილობრივი მკვიდრნი ცალკე სოფლად გამოყოფენ ქოსელს, რომელშიც ფიცხელაურები მკვიდრობენ. შიგ ახალციხეში კი ბუნჯაურები, ქერაშვილები და ფადიაურები ცხოვრობენ. ფიცხელაურები გადმოსახლებული არიან გუდამაყრის სოფ. ბაკურხევიდან. მიგრირებული ორი ძმიდან, ერთი სტეფანწმინდაში და მეორე ქოსელში დამკვიდრებულია. ფიცხელაურები პირველად კარკუნის მახლობლად ადგილ ქოსაში დასახლებულან. შემდეგ გადასულან დღევანდელ ქოსელში. ამის გამო იყო, ალბათ, რომ XVIII-XIX სს. აღწერის დავთრებში ფიცხელაურთა წინაპრები ქოსელის გვარით არიან ჩაწერილი (1774 წ. - 7 კომლი, 1873 წ. - 12 კომლი, 1886 წ. - 15 კომლი). მხოლოდ 1886 წ. საოჯახო სიებში ქოსელის გვარის პირდაპირ ჩნდება მეორე გვარი ფიცხელაური: „ქოსელი - ფიცხელაური". ქოსელ-ფიცხელაურებს ხევში დასახლების დროს ფადიაურები დახვედრიათ, რომლებთანაც მესისხლეობა ჩამოვარდნიათ. გადარჩენილა ერთი ორსული დედაკაცი, რომელიც ფშავში, მამის სახლში წასვლა, სადაც მას ვაჟი ჰყოლია. ვაჟმა გაიგო საიდანაც იყო. დედამაც უთხრა, რომ გადახვალ ფადიაურთ სახლი მორებით არის გადახურულიო. ფადიაურთ ბიჭი იმ დროს გადმოსულა, როცა ქოსელ-ფიცხელაურები ყანას მკიდნენ. ფადიაურს უთქვამს, ყოჩად, რამდენი მუშა გყოლიაო. ფიცხელაურს უპასუხა: ესენი ჩემი მუშები კი არა, ხონჯრისებიაო. დარეგია ფადიაური და დაუხოცია ფიცხელაურები. დაუტოვებია მხოლოდ ერთი მოხუცი კაცი. გამარჯვებული ფადიაური ფშავში დედიძემებთან წასულა, რაზედაც ლექსიცაა:

– „ხად იყავ ფადიაურბ,  
ნამარხ ბამ ნამი გდემიამ,  
– ხეხ ღიყავ, შუბი ღიბიჲ  
ძეუნა მთახ დამძინემიამ.  
თავხ დამჩხადღა ყბანნი  
შაქმა ჟებ გაუმერნიაო".

ამის შემდეგ ფადიაური ახალციხეს გადმოსახლებულა. ცოცხლად დატოვებული მოხუცი ქოსელ-ფიცხელაურიც ქოსედან ქოსელში, ახალციხის პირდაპირ გადმოიყვანა და დაასახლა, მტერი არ დაგვჩაგრავსო. ქოსელ-ფიცხელაურისათვის გუდამაყრელი ქალი შეურთავს ცოლად. მას შემდეგ ფიცხელაურები გამრავლდნენ, ფადიაურები კი არა. 1781 წ. აღწერაში ფადიაურების ორი კომლია ფიქსირებული [30, გვ. 114]. XIX ს-ის ყველა აღწერაში ფადიაურები მხოლოდ ორი კომლის რაოდენობით არიან ჩაწერილი. ფადიაურები თავიანთ გვარს ძირად ფშაველე-ბად თვლიან. ყველა გადმოცემით კი ეს გვარი აქ სხვა გვარებზე ადრეა დასახლებული.

ქოსელ-ფიცხელაურების განაყრები არიან ქაისხევის (არაგვის ხეობის მთისწინეთის) სოფ. ზოტიკიანთკარში მოსახლე ბულაურები. ერთი მთხრობელის თქმით, მათი ადრინდელი გვარი ქოსელი იყო, მეორესი - ფიცხელაური. ეთნოგრაფიული მასალა: „მამანემი იტყოდა ხოლმე, რომ ჩვენაო მოხევეებიდან ვარ ჩამოსულიო. ადრე ფიცხელაურები ეყოფილვართ. კაცს ჰქვიებოდა „ბულო“ და აქედან წამოსულა ბულაური. შიდა ქართლში გადმოსახლებულ ბულაურთა ნაწილი მჭედლიშვილის გვარსაც ატარებს. 1886 წ. ზოტიკიანთკარში ბულაურების 11 ოჯახი მკვიდრობდა. ხევიდან გადმოსახლებულებად თვლიან თავს გარე კახეთის სოფ. პატარძელში და ქსნის ხეობაში მოსახლე ფიცხელაურებიც. ქსნის ხეობელი ფიცხელაურები აზნაურები იყვნენ. გვარში დაცული გადმოცემით, მეფეს მოხევე ფიცხელაურისათვის ქსნის ხეობაში მამული და აზნაურობა უბოძებია.

ახალციხეში მკვიდრობდნენ ქერაშვილები და ბუჩუკურები. ისინი ერთი წინაპრის შთამომავალნი არიან. უფრო სწორედ, ქერაშვილები ბუჩუკურებიდან მომდინარეობენ. 1774 წ. აღწერის დავთარში ერთი კომლი „ქერაინიშვილი“ და 4 კომლი „ქერაი“ (-შვილი სუფიქსის გარეშე) არის დასახელებული. XIX ს-შიც ყველა მათგანი ქერაშვილად იყო ჩაწერილი (1831 წ. - 7 კომლი, 1860 წ. - 17 კომლი, 1873 წ. - 18 კომლი, 1886 წ. - 22 კომლი). არცერთი მათგანი ბუჩუკურის გვარს არ ატარებდა. ჩანს, რომ

მხოლოდ, გვიან, XIX-XX სს. მიჯნაზე ქერაშვილების ნაწილი კვლავ დაუბრუნდა წინაპართა გვარს - ბუჩუკურს. ხევში ბუჩუკურ-ქერაშვილთა წინაპარი ხევსურეთიდან გადმოსახლებულა. ბუჩუკურები ხევში თავიანთ გადმოსახლებას ნუგზარ არაგვის ერისთავის ხევსურეთში ლაშქრობას უკავშირებენ, რომელთა ერთი ძმაც მთიულეთის სოფ. გვიდაქეში დამკვიდრებულია [7, გვ. 88].

ახალციხეში მისვლისას ბუჩუკურ-ქერაშვილებს ფადი-აურები დახვედრიათ.

ახალციხეში მოსახლეობდნენ ჩაბაიძეებიც, რომლებსაც თავდაპირველად ყორაში (დღეს ნასოფლარი) უცხოვრიათ, შემდეგ ართხმოში და ბოლოს მიგუდაში. 1831 წელს ართხმოში ერთი კომლი ჩაბაიძე მკვიდრობდა. თავდაპირველად ართხმოში უცხოვრიათ **როსტომაულებსაც** (ისინიც 1831 წ. აქ არიან ჩაწერილი). აღნიშნულ აღწერაში როსტომაულებიცა და ჩაბაიძეებიც ხევსურებად არიან ჩაწერილი. გადმოცემითაც ისინი ხევსურეთიდან იყვნენ მიგრირებული. 1831 წ. აღწერაში როსტომაულები ციხელაშვილის გვარით იყვნენ ჩაწერილი. როსტომაულ-ციხელაშვილები 1860 და 1886 წლებში უკვე მიგუდაში ცხოვრობდნენ (შესაბამისად 3 და 4 კომლი), რომელთაც მიწერილი აქვთ, რომ გადმოსახლდნენ ართხმოდან, როსტომაულები ჭართლის სოფ. მიგუდიდან არიან გადმოსახლებული. თავდაპირველად კი ხევსურეთიდან წამოსულან. გადმოსახლების მიზეზი მესისხლეობა ყოფილა. როგორც აღვნიშნეთ, ეთნოგრაფიული მასალებით, როსტომაულებს დღესაც „ციხელთ“ უწოდებენ. დღეს ისინი ძირითადად გადასახლებული არიან ოსეთში.

ართხმოსა და ჯუთაში ხევსურები მკვიდრობენ. 1860 წ. ართხმოში 6 ოჯახი **არაბული** და 3 ოჯახი **წიკლაური** ცხოვრობდა. ამავე დროს ჯუთაში არაბულები 26 კომლის რაოდენობით იყვნენ. ჩვენი ვარაუდით, ართხმოსა და ჯუთაში ხევსურები XVIII ს-ის ბოლოს უნდა იყვნენ მოსული. საყურადღებოა, რომ აღწერებში ისინი „ხიზნებად“ არიან ჩაწერილი.

სნოს ხეობიდან ახლა ისევე თერგის ხეობაში გადმოვინაცვლოთ. სოფ. ფანშეტში სამი გვარის ხალხი მოსახ-

ლეობს: სამქანაშვილი, საბაური და ჩონიაშვილი. სამივე გვარისანი დასახელებულნი არიან 1774 წ. აღწერაში (საბაური - 3 კომლი, სამქანაიძე - 2 კომლი, ჩონიაიძე - 1 ოჯახი). სამქანაშვილებისა და ჩონიაშვილების წინაპრები სამქანაიძეებად და ჩონიაიძეებად არიან ჩაწერილი 1831 წლის აღწერაშიც. ამ გვარებში -ძე სუფიქსი -შვილი სუფიქსმა XIX ს-ის შუა ხანებში შეცვალა. ფორმანტების ცვლის მსგავს მოვლენას ადგილი ჰქონდა მთიულეთშიც [7]. ფანშეტის პირველ მოსახლეებად საბაურები ითვლებიან. ისინი ფშავის სოფელ ცაბაურთიდან ყოფილან გადმოსახლებულნი. გერგეტის სულთა მატთანეში „ფანშეტით - ელგუჯაჲს ძე და სუბაუ...“ [27, გვ. 272] საბაური უნდა იყოს. მთხრობელის სიტყვით, „ვინაიდან საბაურები ცოტა ხალხი იყო და უნდოდათ რომ მეტი ხალხი ყოფილიყვნენ და ძალა ჰქონიყოთ, მიიღეს ორი გვარი, პირველად - სამქანაშვილები, მეორედ - ჩონიაშვილები“. სამქანაშვილები შიდა ქართლის სოფ. კავთისხევიდან მოსულან, ჩონიაშვილები - ხევისავე სოფ. ქობიდან. საყურადღებოა, რომ სოფ. ფანშეტში არის სალოცავი „კავთის წმ. გიორგი“, რაც სამქანაიძე - სამქანაიშვილების ქართლიდან აქ გადმოსახლების შემდეგ გადმოუტანიათ.

სოფ. არშაში (XVIII ს. აღწერის დაეთრებით - არშის ციხე) სამი გვარი - ბაზალი, სულიაური, გოგბაიძე - მკვიდრობდა. გოგბაიძეები არშაში ყველაზე გვიან, 1774-1781 წლების მონაკვეთში არიან დასახლებული. ისინი მთიულეთიდან გადმოსახლებული ობგაიძეების შთამომავალნი არიან (1781 წლის აღწერაში დასახელებულია „ობგაიძე ბიძიას შვილი გია“). სულიაურები ხევის ძირკველ მკვიდრებად ითვლებიან. ბაზალების გვარი არშაში შიდა ქართლიდან, ბაზალეთიდან გადმოსახლებულა. 1781 წ. არშაში სამი ოჯახი სულიაური და 4 ოჯახი ბაზალი ცხოვრობდა. სულიაურები ბარშიც ჩასახლებულან. XIX ს-ის 60-იან წლებში არშიდან სამი ძმა სულიაური გადმოსახლებულა. ერთი ერწოს სოფ. ხევსოფელში დასახლებულა, მეორე გარე კახეთში და მესამე - ბიწმენდში. მთხრობელის სიტყვით, სულიაურები ხევიდან სიღარიბესა და სიღატაკეს გამოექცნენ. ბიწმენდელ სულიაურებს გადმოტა-

ნილი აქეთ არშის წმინდა გიორგის სალოცავის ნიში.

სოფ. გორის ციხე ჩქარეულებისა და აესაჯანიშვილების სამოსახლო სოფელია. 1886 წ. აქ ჩქარეულების 19 და აესაჯანიშვილების 31 ოჯახი მკვიდრობდა. 1886 წ. აქვე ცხოვრობდა სომხიშვილების ორი ოჯახიც. ჩქარეულები (ჩქარიულები) მკვიდრობენ სოფ. ფხელშაშიც (1774 წ. - 5 კომლი). ჩქარეული ხევის ძირძველ მკვიდრ გვარად ითვლება. გადმოცემებით ჩქარეულების გვარი მრავალრიცხოვანი ყოფილა. თითქმის მთელი გვარი შავ ჭირს გაუწყვეტია. გადარჩენილა ერთი კაცი, მღვდელი, რომლის მოკვლაც უნდოდათ, რათა შავი ჭირი მათაც არ გადასდებოდათ. მღვდელი დამალულა. ის გადაურჩენიათ სტეფანწმინდელ ფიცხელაურებს, რომლებსაც თავისი გვარის ერთ-ერთი ქალიშვილი ცოლად შეურთაეთ მღვდლისათვის. მას შემდეგ კელაე გამრავლებულა ჩქარეულების გვარი. ჩქარეულების გვარში გამოიყოფა ორი შტო, რომლებიც ძირად ჩქარეულები არ არიან. ესენი არიან **ლალიტაშვილები** (1831 წ. ხურთისში ლალიტაშვილის ორი კომლი მკვიდრობდა) და **აღულენი**. აღულეთ ლეკური წარმოშობა ჰქონიათ. 1774 წლის აღწერაში გორისციხეში მართლაც მითითებულია „ჩქარეული აღულას შვილი კურდღელა და ღუჭა“ [6, გვ. 418]. ჩქარეულების დიდი ნაწილი ბარში გადასახლებულა და საგურამოში მცხოვრები მათი განაყრები ახლა **მოხევიშვილის** გვარს ატარებენ. ისინი ფხელშედან არიან მიგრირებული. ძირად ჩქარეული მოხევიშვილები ჯერ ერწოში (სოფ. გორანა და საყდრიონი) ჩასახლებულან, საიდანაც შემდეგ საგურამოში გადასულან. ერწოში ჩქარეულები XVIII ს-ში გადასახლებულან. 1801 წ. აღწერაში ერწოში დასახლებულია „მოხევე“ [2]. „მოხევე ივანე ბოგანო“ ფიქსირებულია XVIII ს-ის პირველი მეოთხედის ჟალეთის აღწერაშიც [30, გვ. 46]. მოხევის გვარით არიან ჩაწერილი სოფ. გორანაში 1842 წ., საყდრიონში - მოხევიშვილის გვარით, სხვათაშორის, 1842 წ. აღწერაში საყდრიონში მცხოვრები მოხევიშვილების ერთ ვაჟს სახელად „ჩქარეული“ ერქვა. ქართველ ხალხში კი იყო ტრადიცია ადრინდელი გვარის სახელად ქცევისა. 1886 წ. მოხევიშვილების ორი ოჯახი

მჭადიჯვარშიც მკვიდრობდა, სამი კომლი დუშეთის მახლობლად სოფ. კობიანთკარში. მოხვეიშვილების გვარი XVIII ს-ში გვხვდებოდა სოფ. სამთავეისშიც [24, გვ. 1058]. ეთნოგრაფიული მასალებით, ძირად ჩქარეულები არიან დუშეთში მოსახლე სეპერგულები. ჩქარეულების გვარიდან შტო-ნაყარი გვარის - **სეპერგულების** ხევიდან მიგრაციის მიზეზი მესისხლეობა ყოფილა.

ავსაჯანიშვილები გარდა გორისციხისა, მკვიდრობენ, აგრეთვე, არშაში, ვარდისუბანში, ტყარშეტში. ვ. ითონიშვილის მოძიებული ეთნოგრაფიული მასალებით ავსაჯანიშვილების გვარის საფუძველჩამყრელი ყოფილა ეინმე ავსაჯანი, რომელიც ფშავიდან მოსულა თავის ერთადერთ ძმისწულ - ამოვანთან ერთად და გორისციხეში დასახლ-კარებულა. ავსაჯანიშვილების ადრინდელი გვარი გოგო-ლაური ყოფილა [12, გვ. 46-47]. 1774 წლის აღწერაში ავსაჯანიშვილების წინაპრები **ავსაჯანიაურის** გვარით იყვნენ ჩაწერილი.

გორისციხეში მოსახლეობენ **ელოშვილებიც**. ისე მათი თავდაპირველი და ძირითადი საცხოვრისია სოფ. ფხელშე. 1774 წ. აღწერაში ისინი ელოურის გვარით არიან ჩაწერილი. ამ დროს ფხელშეში 7 კომლი და გორისციხეში 1 კომლი ელოური მკვიდრობდა. ელოურ-ელოშვილები, სამქანაიძე-სამქანაშვილებთან ერთად, შიდა ქართლიდან (სოფ. კაეთისხევი) არიან მიგრირებული, რომელთა ადრინდელი გვარი **ცალქალამანიძე** ყოფილა. 1886 წ. ფხელშეში მკვიდრობდნენ **კვარხიბაიძეებიც**, რომლებიც 1886 წ. აღწერაში **კვარხიბაშვილებად** არიან ჩაწერილი.

ეთნოგრაფიული მასალებით, კორხიბაშვილები ერთხანს ჩქარეულის გვარს ატარებდნენ. აღნიშნულ სოფელში დასტურდება ტოპონიმები „კორხიბეთ ქოხი“ და „კორხიბეთ ნიში“ [13, გვ. 18].

სოფ. ხურთისში მკვიდრობენ: **ბადაშვილი, ჩოჩოშვილი, ტუჩაშვილი, ჩქარეული, გოგიშვილი, ელოშვილი, წიკლაური, ქემაშვილი**. ბადაშვილები, ჩოჩოშვილები, გოგიშვილები, ქემაშვილები და წიკლაურები ხურთისის ოდინდელი მკვიდრები არიან, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ზოგიერთი ეს გვარი XVIII ს-ში -შვილი ფორმატის ნაცვლად -

ურ და -ქე ფორმანტებს ირთავდა: გოგიშვილი გოგიაურად იწერებოდა, ჩოჩოშვილი - ჩოჩოურად, ბადაშვილი - ბადაძედ. ბადაძე-ბადაშვილების გვარს საფუძვლად უდევს მამაკაცის ძველი სახელი „ბადა“. „ბადაჲ“ არაერთგზისაა ფიქსირებული XIII ს. სვანეთის საისტორიო ძეგლებში [14, გვ. 123, 125, 126...]. ამავე საისტორიო საბუთში გვხვდება, აგრეთვე, მამაკაცის სახელი „ქიმაჲ“, „ქენაჲ“ [14, გვ. 134, 144], იგივე „ქემაჲ“, რომელიც ქემაშვილების გვარს უდევს საფუძვლად. ბადაძეები მნის ძველი მკვიდრები იყვნენ. გერგეტის მატიანეში წერია: „მნით-ბადა-ჲსჲჲ“ [27 გვ. 272]. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ხურთისელი ტუჩაშვილების ადრინდელი ქართული გვარი იყო ბაბაშვილი. მთხრობელის სიტყვით, „ბაბაშვილები ახლაც არიან ცივათ რაიონში“. საყურადღებოა, რომ ტუჩაშვილების ადრინდელი გვარი ბაბაშვილებამდე **ბაბიაური** იყო. 1774 წ. აღწერაში ხურთისში სამი კომლი ბაბიაურია მოხსენიებული. ბაბიაურები (ბაბაშვილები) ტუჩაშვილების გვარზე XVIII ს-ში გადასულან. 1781 წლის აღწერაში ის პიროვნებები, რომლებიც 1774 წელს ბაბიაურის გვარს ატარებდნენ, ტუჩაშვილებად არიან ჩაწერილი. როგორც აღინიშნა ბაბაშვილები დღესაც მოსახლეობენ ხევში (სიონი), რომელთა თავდაპირველი გვარიც ბაბეური იყო (1774 წ. აღწერით). საერთოდ, ეს გვარი, როგორც სიონში, ისე ხურთისში თრუსოდან (სოფ. მნიდან) იყვნენ მიგრირებული. XVIII ს-ში სოფ. მნაში რვა ოჯახი ქართველი „ბაბეური“ მკვიდრობდა [6, გვ. 426-427]. ტუჩაშვილები და ბაბაშვილები ერთმანეთს შორის ქალს არ ათხოვებენ.

ხურთისელი გოგიშვილები 1774 წ. აღწერაში გოგიაურის გვარით არიან ჩაწერილი (ორი ოჯახი). ეთნოგრაფიული მონაცემებით, მათი ადრინდელი გვარი **მშვიდაიძე** ყოფილა. მშვიდაიძეები ხევის ოდინდელი მკვიდრნი ყოფილან. მთაში გავრცელებული მოარული მიზეზით - გველის ჭურჭელში ჩაძვრომა - მშვიდაიძეები სულ დახოცილან: „ქალი (რძალი) გაჯავრებული ყოფილიყო და იმას არ დაელია წყალი. ციხეშიგათ გადმოეკიეღა, სოფელო, მშვიდაისძენი გაწყდნენ, აღარავინ არიანო. ის ერთი ბა-

ლდი დარჩენილიყო, გოგიე ერქვიენა და წამოვიდა გოგიაშვილის გვარი". ე. ითონიშვილის მიერ ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალით, „სამუშაოდან დაბრუნებულ მშვიდაისძეებს შხამიანი კერძი უეახშმიათ. საჭმელს არ მიჰქარებია მხოლოდ უგუნებოდ მყოფი ორსული რძალი. სულ მალე ზოგი გარდაცვლილა, ზოგი გულწასული დაეარდნილა. შეშინებული რძალი სოფ. ფხელშეში გაქცეულა და ოჯახში მომხდარი უბედურება თავის მამისახლისთვის შეუტყობინებია. ეს ამბავი გაუგიათ ამ ქალის დედისძმებსაც სოფ. ყანოზში. ხალხს ამ უბედურების მიზეზად შავი ჭირი მიუჩნევია და მისი შემდგომი გაერცვლების თავიდან აცილების მიზნით ოჯახისათვის (ორმოცსულიანი ოჯახისათვის) ბანი თავზე დაუქცევია. ასეთი გაუგებრობის გამო, შხამით მოკლულებთან ერთად, გულწასულებიც საკუთარი ჭერის ქვეშ დაუსამარებიათ. ერთადერთ ცოცხლად გადარჩენილ რძალს ტყუპი შესძენია. ერთისათვის დაურქმევიათ გოგია, ხოლო მეორისათვის - ქემა. გადმოცემით პირველი მათგანი იყო გოგიაშვილების, ხოლო მეორე - ქემაშვილების წინაპარი" [12, გვ.9]. 1774 წ. აღწერის დავთარს ერთგვარი მცირე კომენტარი შეაქვს ამ გადმოცემაში. ქემაშვილებს თავდაპირველად გუგუაურის გვარი უტარებიათ. აღნიშნული აღწერაში მოხსენიებული ბერი, იასე, ივანე და ფირან გუგუაურების მამას ერქვა ქემა. მამაკაცის სახელი „ქემა“ ფიქსირებულია 1569 წ. სიგელში კახეთის სოფელ ზემო ღანუხში [23, გვ.193].

1774 წ. აღწერით ხურთისში ორი ოჯახი წიკლაურიც მკვიდრობდა. სხვათაშორის, წიკლაურის გვარი არც 1781 წ. და არც XIX ს-ის აღწერაში არ ჩანს. სამაგიეროდ, 1781 წ. ხურთისში ოთხი კომლი ბაკეძეა მოხსენიებული. საყურადღებოა, რომ 1774 წ. აღწერაში მოხსენიებულ წიკლაურთა მამაკაცის სახელები და 1781 წლის აღწერაში მოხსენიებული ბაკეძეთა მამაკაცების სახელები ერთმანეთს ემთხვევა [6, გვ.420; 30 გვ.115]. XIX ს-ის აღწერებში (1831 წ., 1860 წ., 1886 წ.) ხურთისში მოხსენიებულია ბაკეაშვილის (ბაკუაშვილის) გვარი. მთხრობელის სიტყვით, „ბაკუაშვილები იგივე წიკლაურები არიან. ეხლა წიკლაურებად იწერებიან". ე.ი. აღნიშნული გვარი თავდაპირვე-

ლად წიკლაურად იწერებოდა, შემდეგ ბაკეძედ, ბაკუაშვილად და ბოლოს ისევ წიკლაურად. ხურთისელი წიკლაურები ბარშიც გადასახლებულან, რომლებიც ახლა ატაშვილის გვარს ატარებენ და ცხოვრობენ სოფ. გაღავენში. ეთნოგრაფიული მასალა: „ატაშვილები ძირად ვართ მოხევეები. პაპის პაპა წამოსულა. კაცი შემოკედომია. იქ წიკლაურები ეყოფილვართ და რომ არ ეპოვათ ატაშვილად დაეწერა. ხევში ჩვენი სოფელი ხურთისია. შარშან ვიყავით საღოცავად ხურთისში“. 1886 წ. აღწერით საგურამოს სოფ. ბოკოწინში სამი კომლი ატაშვილი მკვიდრობდა (სამივე ხიზნის კატეგორიით). ხურთისიდან ბარში ჩონოშვილებიც გადასულან. 1886 წ. კოტორაანთკარში ერთი ოჯახი ჩონოშვილი ცხოვრობდა.

ხურთისის პირველმოსახლენი ხურთიშვილები ყოფილან, რომლებსაც თავდაპირველად სტეფანწმინდის ახლოს უცხოვრიათ, სადაც მიუთითებენ ნასოფლარს „ნახურთისალი“. ხურთისშვილები თემს ამოუწყვეტია. გადარჩენილები კი დღევანდელი ხურთისის ტერიტორიაზე დაფუძნებულან [13, გვ.28, 65].

ყანობში მცხოვრები დიდი გვარებია **კურკუმული** და **კობიაშვილი**. 1774 წ. ყანობში 10 ოჯახი კურკუმული მკვიდრობდა 1886 წ. - 13. ვ. ითონიშვილის ეთნოგრაფიული მასალით, კურკუმულებს საერთო წარმომავლობა აქვთ სტეფანწმინდელ ქუშაშვილებთან ერთად და მათი ადრინდელი გვარი ყოფილა ზედგენიძე [12, გვ.29-31]. ეთნოგრაფიული მასალებით, კურკუმულების ერთი განაყოფი - „ალიანნი“ სოფელს ამოუწყვეტია: „ისინი ყოფილან ავი ხალხი. სამი ძმანი ყოფილან ალიანნი. წითლოვანში ორმო გაუჭრია თემსა და გაუტყუებიათ. დას გაუტყუებია. თითქოს შეჯიბრი მოუწყვიათ, ვინ გადაახტებოდა. ჩაცვივდეს შინა და მეეღორღათ და ჩაეხოცათ. მათ ხალხი დააღონეს და მოიშორეს თავიდან“. ვ. ითონიშვილის მასალით, ალიენი ძირად კურკუმულები არ ყოფილან. ისინი დვალეთის სოფ. ნარადან გადმოსახლებულან. „ოჯახის მეთაურის სახელი ყოფილა ალი, რის გამო, კურკუმულების ამანათებს ერქვათ ალიენი. რამდენიმე თაობის შემდეგ ალიენი ისე გამრავლებულან და მომძლავრებულან,

რომ სოფ. ყანობის ციხეს, რომლის მხოლოდ ნანგრევებია შემორჩენილი, ისინი დაჰპატრონებიან" [12, გვ.8]. მსგავსი მაგალითები, როდესაც თემი სპობს და ხოცავს თემისადმი დაპირისპირებულ გეარებს, თუ ამა თუ იმ გეარის განაყრებს, ზემოთ სხვაც გეჰონდა მოტანილი. სხვათაშორის, 1774 წ. აღწერაში ყანობში მოხსენიებულია „კურკუმული ალის შვილი გიორგი“. 1781 წ. აღწერაში ეს ოჯახი აღარაა შეტანილი. ჩანს, ალიეთ ამოწყვეტა ამ წლებს შორის მოხდა.

სოფ. ყანობში მკვიდრობენ ჭიალაშვილისა და ვარდიშვილის გეარები. ეს უკანასკნელნი ცოტა ხნის წინ ვარდაშევად (ვარდაშაშვილად) იწერებოდნენ. 1774 წ. აღწერის დათრით აშკარაა, რომ ჭიალაშვილები და (შემდეგდროინდელი ვარდიშვილები) კურკუმულებიდან შტო-ნაყარი გეარებია. აღწერაში დასახელებული არიან: „კურკუმული ჭიალას შვილი ზურაბ, კურდღელა, გიორგი და ჭიალა“, „კურკუმული ვარდაშაშვილი თადო და შიო“ [6, გვ.421]. ეთნოგრაფიული მასალებით, 1774 წლის აღწერაში მოხსენიებული „კურკუმული ბათოშას შვილი ივანეს“ შთამომავალნიც ვარდაშაშვილებად (ვარდიშვილებად) იწერებიან. ამ გეარში დღეს გამოიყოფა „ბოთოშეთ“ განაყრობა. 1886 წ. ყანობში ვარდაშაშვილების 9 კომლი მკვიდრობდა, ჭიალაშვილებისა - 2 კომლი.

1886 წ. ყანობში კობიაშვილები 13 ოჯახი იყო. XVIII ს-ში კობიაშვილები კობიაიძის გეარს ატარებდნენ. 1774 წ. ყანობში კობიაძეების 5 ოჯახი მკვიდრობდა. ეთნოგრაფიული მასალებით, კობიაიძე - კობიაშვილები ყანობში თრუსოს სოფ. მნიდან არიან გადმოსახლებული. ზემოთ რამდენიმე სხვა გეარიც გეჰონდა დასახელებული, რომლებიც თრუსოდან არიან ხევში გადმოსახლებული, რაც უდავოდ იმას ამტკიცებს, რომ თრუსო თავის დროზე ქართველებით დასახლებული რეგიონი იყო. ოსები ხეობიდან თერგის დინებით თანდათან მოიწვედნენ და ქართველთა ნასოფლარებს იკაევდნენ. ჩვენი ვარაუდით, კობიაიძეების მნიდან ყანობში გადმოსახლება XVI ს-ში უნდა მომხდარიყო. თრუსოს ხევთან მოსაზღვრე მონაკვეთი და მათ შორის მნაც ოსებით გვიან იქნა დასახლებული. 1774 წ.

აღწერით მნა ხევში შედიოდა და ძირითადად ქართველებით იყო დასახლებული. გადმოცემას, კობიაშვილების მნიდან წარმომავლობის შესახებ, ადასტურებს ის ეთნოგრაფიული მასალაც, რომ ისინი სალოცავად მნაში დადიოდნენ. კობიაშვილების სალოცავი ხატია „მნის ღვთისმშობელი“. მთხრობელის სიტყვით, „იქ აღგილი გვაქვს. ხატობაზე რომ მივდიოდით, მნაში ღვთისმშობელზე, ოსები ეალდებული იყვნენ სუფრა გაეშალათ და პატივი ეცათ“.

კობიაშვილების გვარში რამდენიმე განაყრობაა, რომელთაგან ერთი - „ხუტიენი“ ძირად კობიაშვილები არ არიან. ისინი კობიაშვილებს შეფარებული ყოლიათ, კობიაშვილების ამანათები ყოფილან და მათი გვარი მიუღიათ. ხუტიეთ წინაპარი ყანობში ქისტეთიდან გადმოსახლებულა. ხუტიენი ყანობში დიდი ხნის მოსული ჩანან, დაახლ. XVIII ს-ის დასაწყისში. 1774 წ. ყანობში მკვიდრობდნენ „კობიაიძე ხუტის შვილი მგელი და ბეჟან“ [6, გვ.422]. მართალია არ გაგვაჩნია პირდაპირი მონაცემები მოხევე კობიაშვილებისა და აზნაურ კობიაშვილების იგივეობის, ერთი მამიდან წარმომავლობის შესახებ. მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ ამ ერთ გვარს საერთო წარმომავლობა ჰქონდა. აზნაური კობიაშვილები მოხევე კობიაშვილების განაყრები უნდა იყვნენ. საყურადღებოა, რომ აზნაურ კობიაშვილებს (მკვიდრობდნენ წინდუშეთში) ხევში ეკუთვნოდათ მთები, რაშიც მოხევეებისაგან გადასახადს (საბალახეს) იღებდნენ [12, გვ.70].

ყანობის მკვიდრი გვარი იყო **აიდარაშვილი** (1886 წ. ოთხი ოჯახი). 1774 წ. აღწერაში აიდარაშვილები **აიდარაშულებად** არიან ჩაწერილი (2 კომლი). აიდარაშვილები ჩრდილოეთ კავკასიიდან მოსულებად ითვლებიან. ყანობში მკვიდრობენ, აგრეთვე, **ტატიშვილები**, **ითონიშვილები**, **ზილინაშვილები**. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ტატიშვილები ყანობის ერთ-ერთ პირველმკვიდრებად მიიჩნევიან, თუმცა 1774 წ. აღწერაში ეს გვარი შეტანილი არ არის. 1781 წლის აღწერის დავთარში კი შეტანილია „ტატესშვილი ყაზი“ [30, გვ.116]. ტატიშვილებს ყანობში დღეს სხვანაირად „ყაზილეთ“ ეძახიან. ტატიშვილები მკვიდრობენ მთიულეთში (სოფ. სეფე), რომლებიც XVIII ს-ში ტატიურად

იწერებოდნენ [6, გვ.444]. **ზილინაშვილები** დეალეთის სოფ. ნარადან გადმოსახლებულან მესისხლეობის გამო. გადმოსახლებამდე **ზილინაშვილების** გვარი **მამიაშვილი** ყოფილა. **ზილინაშვილები** გადმოსახლების შემდეგ ცხრა თაობას ითვლიან. ნარადან გადმოსახლებული **ზილინაშვილების** წინაპარი კურკუმულის უძეო ოჯახს შეუფარებია. 1886 წ. ყანობში **ზილინაშვილის** ერთი ოჯახი მკეიდრობდა. რაც შეეხება ითონიშვილებს, ისინი 1831 და 1860 წლების აღწერით, ყანობში ორი კომლის რაოდენობით იყვნენ. ამ აღწერებში მოხსენიებული არიან, როგორც აზნაურ ფურცელაძის ყმები. 1886 წ. საოჯახო სიებში ითონიშვილის გვარი აღარაა ფიქსირებული. როგორც ჩანს, ისინი საცხოვრებლად დროებით სხვაგან იყვნენ წასული.

მოსახლეობის აღწერებით, ყანობში სხვა გვარებსაც უცხოვრიათ. მაგალითად, 1774 წ. აქ მოხსენიებულია ერთი კომლი **თაონიძე**, 1886 წ. - **გუტუნოვ** - **აგუზოვი**. **გუტუნოვები** ხევში თრუსოდან ყოფილან მოსული.

სოფ. გაიბოტენში ძირითადად ორი გვარი მკეიდრობდა. **ხულელიძე** და **ჩაბაკაური**. აქვე 1886 წ. მონაცემებით ცხოვრობდნენ **ბედოშვილები** და **მინგიშვილები**. როგორც XVIII, ისე XIX სს-ში გაიბოტენელები აზნაურ ჩრდილელების ყმები იყვნენ. 1774 წ. აღწერით გაიბოტენში ოთხი ოჯახი **ხულელიძე** მკეიდრობდა. **ხულელიძეები** გაიბოტენში ქისტეთიდან, დულ-ჩხარეგოდან არიან მიგრირებული. **ხულელიძეები** თავიანთ განაყრებად თვლიან ხევსურეთის სოფ. დულში მოსახლე ქისტაურებს. მესისხლეობის გამო, დულ-ჩხარეგოდან სამი ძმა გამოქცეულა, რომელთაგან ერთი ხევსურეთში, მეორე - ფშავეში და მესამე - ხევში დასახლებულა. მთხრობელის სიტყვით, „ფშავესა და ხევსურეთში ჩვენი სახლიკაცები ქისტაურობაზე ეწერებიან, ჩვენ - **ხულელიძეობაზე**“.

გაიბოტენში ხევსურეთიდან - (არხოტის თემი, სოფ. ახიელა) მიგრირებულან **ჩაბაკაურები**. **ჩაბაკაურების** ხევში დასახლების მიზეზი მესისხლეობა ყოფილა. **ჩაბაკაურების** ადრინდელი გვარია ნაროზაული. 1774 წ. გაიბოტენში **ჩაბაკაურების** ორი ოჯახი მკეიდრობდა. 1781 წ. გაიბოტენში **ჩაბაკაურების** ერთ ოჯახში 6 „თავი“ (გიორგი,

ვაზაგა, თადილა, ბერი, დავითა და ივანე) იყო. ჩაბაკაურები არაგვის ხეობის ბარშიც განსახლებულან. 1886 წ. საოჯახო სიებით ჩაბაკაურების სამ-სამი ოჯახი ცხოვრობდა სოფლებში მლაშესა და ჩრდილელიანთკარში. ამავე სოფელში იყვნენ გადასახლებული ხულედიძეებიც (1886 წ. - 4 ოჯახი). გაიბოტენში XIX ს-ის ბოლომდე მინგიშვილების გვარიც მოსახლეობდა. მინგიშვილებს დღეს ამოწვევტილ გვართა შორის მოიხსენიებენ. „ეხლაც, რომ შესანდობარს ჩამოეთელით, სამ გვარს ვეუბნებით შასანდობარს: ხულელო, ჩაბაკაურთ და მინგიანთ“.

სოფელ გარბანში მკვიდრობენ: **ქუქიშვილები, გელაძეები, გუჯარაიძეები, ქოჯურები, ხეთაგური.** 1886 წ. გარბანში ყველაზე დიდი რაოდენობით (16 კომლი) გელაძეები მოსახლეობდნენ, რომლებიც როგორც XVIII, ისე XIX სს-ის დაეთრებში გელიაძეებად არიან ჩაწერილი. 1774 წ. გარბანში გელიაძეების ორი კომლი იყო. 1781 წ. - ოთხი.

**ქუქიშვილებს ქუქიაურის** გვარი უტარებიათ. 1774 წ. დაეთარში გარბანში ოთხი კომლი ქუქიაურია შეტანილი. ქუქიაურები (ქუქიშვილები) აზნაურ ქუმსიშვილის ყმები ყოფილან. გუჯარაიძეები, მესისხლეობის გამო, ხევსურეთიდან მიგრირებულან, რომელთა ადრინდელი გვარია ხორნაული, გუჯარაიძეები ჩრდილელის ყმები იყვნენ. 1774 წ. აღწერაში გუჯარაიძეების ორი კომლია შეტანილი. XIX ს-ში გუჯარაიძეები ბაზალეთის სოფ. ჩრდილელიანთკარში გადასახლებულან, სადაც 1886 წ. ორი კომლი გუჯარაიძე მკვიდრობდა. ჩანს, ჩრდილელიანთკარში მოხვევ გუჯარაიძეების, ხულედიძეებისა და ჩაბაკაურების გადასახლება აზნაურ ჩრდილელის მეშვეობით მოხდა.

გარბანში **ხეთაგურები** სტეფანწმინდიდან არიან მიგრირებული. მეორენაირად მათ „ყუთუზეთ“ უწოდებენ. ისინიც ქუმსიაშვილის ყმები იყვნენ და 1774 წ. აღწერის დაეთარში ყუთიაურის გვარით არიან ჩაწერილი [6, გვ. 423], XIX ს-ის კამერალურ აღწერებში კი ყუთუზაშვილის გვარით. სხვა გვარით არიან ჩაწერილი XIX ს-ის აღწერის დაეთრებში ქოჯურები. 1831, 1860, 1873, 1886 წლებში გარბანში ორ-ორი კომლი დურაყაშვილია დასახელებული. დღეს ისინი ქოჯურის გვარს ატარებენ და მეორენა-

ირად „ღურაყეთ“ უწოდებენ. როგორც ჩანს, XX ს-ის დასაწყისში, ღურაყაშვილებმა აღიდგინეს თავდაპირველი გვარი - ქოჯური.

სოფელი სიონი დასახლებულია მრავალრიცხოვანი გვარით. მთხრობელის სიტყვით, სიონში 12 გვარი მკვიდრობდა: სისაური, ღუღუშაური, კვირჭიშვილი, ფაჯიშვილი, არჯინაშვილი, სეთურიძე, ოდიშვილი, დავითაშვილი, წიკლაური, წამალაძე, კობაიძე, ბაბაშვილი. ღუღუშაურები სიონის დიდი ხნის მკვიდრები არიან. გადმოსახლებულან სნოდან. 1774 წ. სიონში მკვიდრობდა „ღუღუშაური თადის შვილი სურხაე და ბესლან“ [6 გვ. 442]. სისაური გადმოსახლებულია ხადადან. ისინი სიონის პირველმოსახლეებად ითვლებიან. ეთნოგრაფიული მასალებით, მათთვის როგორც კარგი მეომრისათვის, სიონის ადგილი მეფეს მიუცია. 1774 წ. სიონში მკვიდრობდა „სისოური კაცის შვილი ბერა და ბეჟან“ [6, გვ. 425]. მთიულეთიდან არიან მოსული სეთურიძეები, წამალაძეები და კობაიძეები. ამ სამი გვარიდან 1774 წ. სიონში ცხოვრობდნენ მხოლოდ წამალაიძეები („წამალაიძე სეხნიას შვილი ბერა, გიორგი და გივი“). კობაიძე დასახლებული ჩანს XIX ს-ის დასაწყისში. 1831 წელს სიონში ერთი კომლი კობაიძე იყო აღრიცხული. ამავე პერიოდში უნდა იყვნენ დასახლებული სეთურიძეებიც. 1860 წ. აღწერაში ორი კომლი სეთურიძეა ფიქსირებული. სეთურიძეები 1831 წ. აღწერაშიც არიან შეტანილი, ოღონდ გახეშვილის გვარით. სიონში სეთურიძეებს „გახეთ“ უწოდებენ. რაც შეეხება წიკლაურებს, ეს გვარი აქ აღრიცხულია 1774 წ. აღწერაში, მაგრამ მათი ნაწილი **გოთიაურის** გვარითაა ჩაწერილი. წიკლაურებს სიონში „გოთიეთ“ ეძახიან. გოთიშვილებად არიან ჩაწერილი ისინი 1831 წ. აღწერაში, წიკლაურები (გოთიენი) სიონში ხევისავე სოფელ ცდოდან არიან გადმოსული. გოთიეთ წიკლაურებს სიონის ადგილი სისხლში ჰქონიათ აღებული. „სისხლში აღებული მამული“ კი იმას ნიშნავს, თუ ერთი გვარის წარმომადგენელი მოკლავდა მეორე გვარისას, შერიგებისას მკვლელის გვარს მიწა უნდა მიეცა. სიონელ სისაურს ცდოელი წიკლაური მოუკლავს და მას შემდეგ, რაც ეს ორი გვარი შერიგდა

სისაურებს (მკვლელის გვარს) ცდომელი გოთიეთ მამიშვილობის წიკლაურებისათვის სიონში ადგილი მიუციათ.

**კვირტიშვილები** ჟამურიდან (ქსნის ხეობის ზემო წელი) მიგრირებული გვარია. მათი სიონში დამკვიდრება XVIII-XIX სს. მიჯნაზე უნდა მომხდარიყო. 1831 წ. აღწერაში ერთი კომლი კვირტიშვილია შეტანილი, 1886 წლისაში - ხუთი.

**ოდიშეილები** თავიანთ თავს ბარიდან მოსულად თვლიან. 1774 წ. აღწერით ოდიშეილების წინაპრები ოდიაურის გვარს ატარებდნენ [6, გვ. 442]. **დავითაშვილები** კახეთიდან ყოფილან მიგრირებული. თავიანთი გვარის სალოცავად „ალავერდი“ მიაწინათ. დავითაშვილების წინაპრებიც XVIII ს-ში დავითაურად ეწერნენ. თრუსოს სოფ. მნიდან არიან. მიგრირებული ფაჯიშვილები, თუმცა ისინიც ფაჯიაურის გვარს ატარებდნენ და 1774 წ. სიონის მკვიდრები იყვნენ (4 კომლი). მნიდან მოსულან **არჯინაშვილებიც**. 1774 წ. სიონის აღწერაში შეტანილია „აჯინაური ხოსროს შვილი სედან, თეიმურაზ, მამუკა და გიორგი“ [6, გვ. 425]. გერგეტის მატთანეში ნახსენები „არჯინაგოშვილი გიგოლა“ [27, გვ. 272] შესაძლოა ამ არჯინაულ-არჯინაშვილთა წინაპარი იყოს. გვარის ფორმანტი შეუცვლია **ბაბაშვილების** გვარსაც. ბაბაშვილებიც 1774 წ. **ბაბეაურის** გვარით ეწერნენ: „ბაბეაური ბარნაბეს შვილი მღვდელი ნიკოლოზ [6, გვ. 425]. ბაბეაურ-ბაბაშვილებიც მნიდან არიან გადმოსახლებული. XVIII ს-ში სიონში სხვა გვარებსაც უცხოვრიათ: **ცოფურებს, გლახაურებს** (ესენი ხომ არ არიან 1831 წ. აღწერაში მოხსენიებული გახაშვილები, იგივე სეთურიძეები?), ბაინარიძეებს. აღსანიშნავია, რომ სიონში XVIII ს-ში მნიდან გადმოსახლებული ზოგიერთი გვარი მნაშიც მკვიდრობდა: **ბაბეურები, არჯინაურები** [6, გვ. 425-427].

დაბოლოს, 1831 წ. აღწერაში ფიქსირებულია სიონის ძველი სახელწოდება „კალოანი“. ახლა ასეთი ტოპონიმი - კალოვანი სოფლის ცენტრშია [13, გვ. 22, 89]. გადმოცემით, სიონში უცხოვრიათ **ხადელაურებსაც** („გერგეტის მატთანეში“ დასახლებულია „კადელასქე ზალია“ [27, გვ. 273]), რომლებიც ამოწყვეტილან.

სოფ. ტყარშეტში წიკლაურები, ნარიშანიძეები, მაისურაძეები და ავსაჯანიშვილები ცხოვრობენ. 1774 წ. აღწერაში აქ დასახელებული არიან „ავსაჯანიაური დათურას შვილები პაპი, გუჩა, ზარიბეგ, ბერა და გამიხარდი“ (სხვათაშორის, ტყარშეტში, აგრეთვე, არშაში მოსახლე ავსაჯანიშვილებს „დათურეთ“ უწოდებენ). წიკლაურები ტყარშეტში 1774-1781 წლებს შორის დამკვიდრებულან. აქაური წიკლაურები „გუგუტეთ“ განაყრობას ეკუთვნიან. 1781 წ. ტყარშეტში ცხოვრობდა „ცდოელი გუგუტას შვილი გაზა“. XIX ს-ის ყველა აღწერაში ტყარშეტელი წიკლაურები გუგუტიშვილებად არიან ჩაწერილი. მაისურაძეები გადმოსახლებულან რაჭის სოფ. წედისიდან, ბატონის მოკელის გამო. რაჭიდან გამოქცეულა სამი ცოლ-შვილიანი ძმა და მამა. თავდაპირველად კარკუჩასთან ახლოს დასახლებულან. კარკუჩიდან აყრისა და ტყარშეტში გადმოსახლების მიზეზი ხევსურებთან სისხლ-მესისხლეობა ყოფილა. ტყარშეტში მოსულ მაისურაძეებს ნარიშანიძეები დახვედრიათ. 1774 წ. ტყარშეტში ოთხი კომლი მკვიდრობდა, რომელთაგან ერთი ბუსურის გვარს ატარებდა. დღეს ბუსურნი მაისურაძეების გვარის ერთ-ერთ ძველ განაყრად ითვლება. XIX ს-ის მანძილზე მაისურაძეთა ბუსურთ განაყრობა ბუსურის გვარით იწერებოდა. 1860 და 1886 წლების აღწერებში ტყარშეტში მაისურაძედ არავინ იწერებოდა. ბუსურთ გარდა, აქ ორივე დასახელებულ აღწერაში 6-6 ოჯახი ქუცაშვილია ნაჩვენები. როგორც ირკვევა, ესენიც მაისურაძეები არიან. დღეს მაისურაძეთა ერთ-ერთ განაყრობას „ქუცეთ“ უწოდებენ. ნარიშანიძეები მთიულეთიდან იყვნენ მიგრირებული და 1774 და 1781 წლების აღწერებში ჭყირაიძეებად არიან ჩაწერილი, 1831 წლისაში - ჭყირაშვილად.

1774 წ. აღწერაში ტყარშეტში დასახელებულია კიდევ ერთი გვარი - ჯამხიაური [6, გვ. 426].

1774 წ. აღწერაში ხევის სოფლებშია შეტანილი სოფელი მნაც. აქ მცხოვრები და ხევის სხვა სოფლებში მიგრირებული ზოგიერთი ქართული გვარის (ბაბეური, არჯინაური, ბადაძე...) შესახებ ზემოთ გვქონდა საუბარი. ამ გვარებს გარდა მნაში XVIII ს-ში მკვიდრობდნენ: გუდიაუ-

რები, ნოქარაულები, შუშდიაურები, აღსუაიძეები, ნასყი-  
დაურები, ბადალაურები, ვარზოურები, თადიაურები. ზო-  
გიერთი ეს გვარი (არჯინაური, გუდიაური) XIX ს-ში  
ოსურ ეთნიკურ გარემოში გაოსდა. მათ ქართულ წარმო-  
მავლობაზე ნათლად მიუთითებს 1886 წლის საოჯახო  
სიები, როდესაც აღმწერს ისინი ჯერ ოსებად ჩაუწერია,  
შემდეგ გადაუსვია ხაზი და ზევით იმავე ხელით დაუ-  
წერია „ქართველი“. ამავე საოჯახო სიებიდან ისიც ირკ-  
ვევა, რომ მნასა და მის მომიჯნავე სოფლებში მცხოვრე-  
ბთათვის საოჯახო სალაპარაკო ენა ქართული და ოსური  
იყო.

XIX ს-ში გველეთში, როგორც აღვნიშნეთ, ქისტები  
მოსახლეობდნენ. გველეთში მოსახლე ქისტებთან დაკავ-  
შირებით მხოლოდ იმას აღვნიშნავ, რომ 1890 წელს ისინი  
ახალციხის მაზრის სხედასხვა სოფელში გადაუსახლე-  
ბიან, რასაც ეთნოგრაფიულ მასალასთან ერთად ადასტუ-  
რებს 1873 წლის მოსახლეობის კამერალური აღწერის  
დავთარში გვიანდელი მინაწერები (სცსსა, ფ. 254, ან. 3,  
საქ. 282). ქისტები დაუსახლებიან ლეფინის სასოფლო-  
საზოგადოების სოფლებში: არდახში (5 ოჯახი), ვანში (3  
კომლი), გურბაგაოღლში (3 კომლი), ნიალაში (5 კომლი).  
აგრეთვე: აზგნიუდში (ხერთვისის სასოფლო საზოგადოე-  
ბა) - 2 ოჯახი, არყისციხეში (ვალეს საზ.) - 7 ოჯახი,  
დიდ ვარნეთში (იდუმალას საზ.) - 3 ოჯახი, ენთელში  
(ურავლის საზ.) - 3 კომლი. გველეთელი ქისტების ნაწი-  
ლი ახალქალაქის მაზრის ორ სოფელში (ფათხანაში - 4  
კომლი და ყაურმაში - 3 კომლი) დაუსახლებიან. იმავე  
აღწერით ისიც ირკვევა, რომ სამცხეში ქისტები დიდხანს  
არ გაჩერებულან. 1895-1900 წლებში ისინი თერგის ოლქში  
გადასულან. ეთნოგრაფიული მასალებით, ქისტების გვე-  
ლეთიდან სამცხეში გადასახელების მიზეზი მათი ქურდო-  
ბა იყო. იყო თუ არა გველეთელების ხევიდან აყრის  
მიზეზი ქურდობა? ეფიქრობთ, რომ, არა. ის მხოლოდ  
საბაბი უნდა ყოფილიყო. ხელისუფლებას ქისტების ახალ-  
ციხის მაზრაში ჩასახლებით მხოლოდ ერთადერთი სურ-  
ვილი ჰქონდა. დაეახლოვებინათ ისინი მაჰმადიანურ-თუ-  
რქულ გარემოსათვის. იქნებ მათ აქ უკეთესად ეგრძნოთ

თავი და სხვა თანამემუღლებიც გაეყოლებინათ თან.

ასეთია მოხეური გვარების ისტორია, რომელიც ზოგიერთი ეთნიკური და სოციალური საკითხის ახსნის საშუალებას იძლევა, გარდა იმისა, რომ წარმოჩინდება კონკრეტული გვარების ისტორია. ეთნოგრაფიულად ხელმისაწვდომი დროისათვის ხევში 90-ზე მეტი გვარი მკვიდრობდა, რომელთა უმეტესობა - შვილი სუფიქსს ირთავს. ეს გვარებია: ალიბეგაშვილი, აქიაშვილი (ძირად ღუდუშაური), აესაჯანიშვილი, აიდარაშვილი, არჯინაშვილი, ბადაშვილი, ბაბაშვილი, ბულაშვილი (ძირად ღუდუშაური), ბედოშვილი, გელაშვილი, გოგიშვილი, გომიაშვილი, გოდერძიშვილი, დავითაშვილი, ელოშვილი, ეფხოშვილი, ვარდიშვილ-ვარდაშაშვილი (ძირად კურკუმული), ვარძუკაშვილი (ძირად ღუდუშაური), ვალიშვილი, ზაგაშვილი, ზილინაშვილი, ითონიშვილი, ისმეილაშვილი (ძირად ღუდუშაური), კობიაშვილი, კაზალიკაშვილი, კვირჭიშვილი, მარსაგიშვილი, მირიანაშვილი, პაპიაშვილი (ძირად ღუდუშაური), სამქანაშვილი, სუჯაშვილი, სამუკაშვილი (ძირად ღუდუშაური), ტუნაშვილი, ფაჯიშვილი, ფირანიშვილი (ძირად ღუდუშაური), ქერაშვილი (ძირად ბუნუკური), ქირიკაშვილი, ტატიშვილი, ქემაშვილი (ძირად გუგუაური, უფრო ადრე მშვიდაიძე), ქუქიშვილი, ქაწაშვილი, ქუშაშვილი, ქავთარაშვილი, შიოლაშვილი (ძირად ღუდუშაური), ჩოჩოშვილი, ჩიბაშვილი, ჩოფიკაშვილი, ჩონიაშვილი ჭიალაშვილი (ძირად კურკუმული), ხართიშვილი (ძირად ხარცლიაური), ხუციშვილი, ხახლიშვილი, ხაიკაშვილი, ჯოჯიკაშვილი, ჯანუყოშვილი (ძირად ღუდუშაური), ჯამარჯაშვილი (ძირად მარსაგიშვილი). გვარების გარკვეული რაოდენობა (11) - ძე სუფიქსს ირთავს: გელაძე (გელიაძე), გუჯარაიძე (ძირად ხორნაული), გოგბაიძე (ძირად ოგბაიძეა, ელიაძე (ძირად ჯოჯიკაური), კობაიძე, მაისურაძე, ნარიმანიძე (ჭყირაიძე), სეთურიძე, ჩაბაიძე, წამალაიძე, ხულებლიძე. -ურ (-ულ) სუფიქსს ირთავდა შემდეგი გვარები (19): არაბული (რანბული), ბუნუკური, გიგაური (იწერებოდნენ ჩეკიაშვილადაც), კურკუმული (ძირად ზედგინიძე), როსტომაული (ძირად ციხელაშვილი), სულიაური, საბაური (ძირად ცაბაური), სისაური, ფადიაური, ფიცხელაური

(ზოგიერთი ატარებდა ქოსელის გვარს), ქისტაური, ქოჯური, ღუდუშაური, ყამარაული, შადური (ძირად ქავთარაძე), ჩაბაკაური (ძირად ნაროზაული), ჩქარეული, წიკლაური, ხეთაგური (-ხეთაგიძე-თექთურმანიძე). უსუფიქსაციო გვართაგან შეიძლება დავასახელოთ ბაზალი და ყაზბეგი. არაქართული (რუსული) სუფიქსით ხევში ორი გვარი იყო: გეთახაზოვი და თამასხანოვი. ამას გარდა, ხევში მკვიდრობდნენ სხვა გვარის მატარებელნიც, რომელთა შორის ზოგიერთი ამოწყდა, ზოგიერთი სხვა გვარზე დაეწერა. ეს გვარებია: აღსუაიძე, აბაზიძე (აბაზაშვილი), ბაინარიძე, ბადილაური, გუდიაური, გლახაური, გურაპაშვილი (გურსპაშვილი), დინიაური, ვარზოული, თაონიძე, თადიაური, ირჯიაული, მინგიშვილი, ნასყიდაური, ნოქარაული, შუშლიაური, ცოფური, ხადელაური, ჯამხიაური, სომხიშვილი; ბაკეძე (ბაკუაშვილი, ბაკვაშვილი), გოთიაური, ჯეთიშვილი (ეს უკანასკნელი სამი გვარი ახლა წიკლაურის გვარს ატარებს. უფრო სწორედ იყო ტენდენცია წიკლაურთა გვარიდან სხვადასხვა გვარების გამოყოფისა, რაც ვერ დასრულდა, დროებით ახალგვარგაფორმებულები ისევ თავდაპირველ გვარს დაუბრუნდნენ). ლალიტაშვილი და კვარხიბაიძე (კვარხიბაშვილი) ჩქარეულების გვარზე არიან გადასული; ყუთიაური (ხეთაგურის გვარზე არიან).

ხევში დროთა განმავლობაში მოხდა არა მარტო ახალი გვარების წარმოქმნა, რამდენიმე სხვა გვარის უფრო ცნობილ გვარზე დაწერა, არამედ გვარების სუფიქსების შეცვლაც. დღეს - შვილი სუფიქსით დაბოლოებული გვარების დიდი ნაწილი XVIII ს-ში -ურ (-ულ) ან -ძე სუფიქსებს ირთავედნენ. შეიძლება დავასახელოთ: ავსაჯანიშვილი (-ავსაჯანიაური), აიდარაშვილი (-აიდარაული), არჯინაშვილი (-არჯინაური), ბადაშვილი (-ბადაძე), ბაბაშვილი (-ბაბიაური, ბაბეაური, ბაბეური), გოგიშვილი (-გოგიაური), დავითაშვილი (-დავითაური), ელოშვილი (-ელოური), კობიაშვილი (-კობიაიძე), ოდიშვილი-ოდიაური, სამქანაშვილი - სამქანაიძე, ფაჯიშვილი - ფაჯიაური, ქუქიშვილი - ქუქიაური, ქავთარაშვილი - ქავთარაიძე, ჩოჩოშვილი - ჩოჩოური, ჩონიაშვილი - ჩონიაიძე, ჯოჯიკაშვილი - ჯოჯიკაური.

გვართა სუფიქსების ცვლის ამ მაგალითების მოტანით ნათლად ჩანს, რომ მოხვევთა გვარები, ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა მთიელებისა, თავის დროზე, თავდაპირველად ძირითადად - ურ (-ულ) სუფიქსით იყო ნაწარმოები. თუმცა, აშკარაა, რომ ეს სუფიქსი თანა-არსებობდა -შვილი და -ძე სუფიქსებთან ერთად. მოგვიანებით ხევში - შვილი სუფიქსმა მოიპოვა პრიორიტეტი. ისიც თვალშისაცემია, რომ მოხეურ გვარებს ძირითადად საფუძვლად უდევს ძველი ქართული სახელები (მამაკაცი-სა), ძირითადად არაქრისტიანული (გამონაკლისია მხოლოდ რამდენიმე), რაც მიუთითებს მათ საკმაოდ ადრინდელ წარმომავლობაზე. როდესაც 1774 წლის აღწერაში შეტანილია ღუდუშაურის გვარი 34-ჯერ, რანაირად შეიძლება აღნიშნული გვარი XVIII ს-ში წარმოშობილად მივიჩნიოთ? ერთი გვარის (ამ შემთხვევაში ღუდუშაურის) ასეთი დიდი რაოდენობით მკვიდრობა XVIII ს-ში მის რამდენიმე საუკუნის წინ წარმოშობაზე მიუთითებს. თუმცა ეს როდი გამორიცხავს იმას, რომ ქართული გვარები XVIII ან XIX ს-შიც არ წარმოიქმნებოდა. ეს უწყვეტი პროცესი იყო. ხევის გვარების ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მონაცემები კარგად მიუთითებს ამ პროცესზე. ხშირად ერთ დიდ გვარს სხვა შტო-გვარები გამოეყოფოდა, ანდა გადასახლების შემდეგ მიგრანტები ახალ გვარს იფორმებდნენ. ზოგჯერ გადასახლებაც არ იყო საჭირო. ძველი გვარი ქრებოდა და მის ადგილას რამდენიმე გვარი წარმოიქმნებოდა. ყოველივე ეს მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ხევში ისტორიულად მიმდინარე სოციალურ პროცესებთან. ხევის გვარები თითქმის სრულ ანალოგიას ამჟღავნებს ბარის გვარებთან. თავისი ხასიათით, სტრუქტურით, შემადგენლობით მოხეურ გვარებს უფრო მეტი საერთო ჰქონდა ბარის გვარებთან, ვიდრე მთის სხვა კუთხეების გვარებთან. ხევში არ ფიქსირდება ე. წ. სათემო გვარები. ხევში არ გეჭონდა ერთი გვარით დასახლებული, ე. წ. მონოგენური სოფლები. მცირე გამონაკლისის გარდა, ხევში არ იყო საგვარო სალოცავები. ხევში მხოლოდ სასოფლო სალოცავები და ხევის გამაერთიანებელი სათემო სალოცავი - გერგეტის სამება გეჭონდა. ხევში,

მთის სხვა კუთხეებისაგან განსხვავებით, ამა თუ იმ სალოცავის დეკანოზი ძირითადად ყველა გვარიდან შეიძლება დამდგარიყო. ამ თვალსაზრისით პრიორიტეტი მინიჭებული არ ჰქონდა სოფლის პირველმოსახლე გვარს. ხევში არ გეჰქონდა სასოფლო თემი (თემ-სოფელი), რამდენიმე სოფლის ან გვარის გამაერთიანებელი ტერიტორიული თემი. ხევში თემად გაიაზრებოდა მთლიანი ისტორიულ-გეოგრაფიული ხევი. ხევს კარგა ხნის გავლილი და დავიწყებული ჰქონდა საგვარო, სასოფლო, ტერიტორიული თემების ეტაპები. ყოველივე ეს უდავოდ მიუთითებს ხევის - საქართველოს მთის ან რეგიონის უდავოდ სოციალურ დაწინაურებაზე მთის სხვა კუთხეებთან შედარებით.

გვართა შესახებ მოტანილი ეთნოგრაფიული მასალები აშკარად მიუთითებს იმაზე, რომ ხევის დღევანდელი მოსახლეობა შედგება, როგორც ადგილობრივი ძირძველი მკვიდრი გვარებისაგან, ისე მიგრირებულთაგან (ისევე როგორც საქართველოს ნებისმიერ სხვა კუთხეში). მიგრირებული გვარებიდან აქ არიან მოსულნი, როგორც მთის მეზობელი კუთხეებიდან (ხევსურეთი, ფშავი, თუშეთი მთიულეთი, გუდამაყარი, დვალეთი), ისე ჩრდილოეთ კავკასიიდან (ქისტეთი, ოსეთი, ლეკეთი). ხევში დასახლდნენ ბარელებიც. მოსახლეობის მიგრაციის მსგავსი პროცესი აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა მთიან კუთხეებშიც შეინიშნება. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს კავკასიელ მთიელთა ქართველ მთიელებში შემოდწევა - განფენის შემთხვევები. დადასტურებულია პირიქით პროცესიც, როდესაც ქართველი მთიელები (და, მათ შორის, მოხევეებიც) ჩრდილოეთ კავკასიელ მეზობელ ეთნოსთა შემადგენლობაში შედიოდნენ, მიგრაციის შედეგად. ეს ორმხრივი პროცესები ხელს უწყობდა ქართველთა (და, რა თქმა უნდა, სხვათა) ერთად ჩამოყალიბებას. ამასთანავე, განამტკიცებდა შეხედულებას კავკასიელ ხალხთა საერთო სისხლიერი ნათესაობის შესახებ.

ხევში შეინიშნება დასავლურ ქართული ელემენტიც, რაზედაც ნათლად მიუთითებენ არა მარტო მოსულნი და დამკვიდრებული გვარები, არამედ მოხეურ გვართა განა-

ყოფები (მამიშვილობები). მოსული ხშირად დამხედური მოხევის გვარს იღებდა წინაპრის სახელის მიხედვით და ამა თუ იმ მოხეური გვარის განაყოფობას (მამიშვილობას) ქმნიდა. მიგრანტის (ამანათის) მოსვლა ხატში ფორმდებოდა, და, როგორც საქართველოს სხვა მთიან კუთხეებში, აქაც შეყრილი მიმღები გვარის სისხლიერ ნათესავად წარმოიდგინებოდა. ასეთ მუდმივ მოძრაობაში იყო ხევის მოსახლეობა. მოსახლეობის ორმხრივი ინფილტრაცია ხდებოდა, როგორც სხვა ქართულ, ისე არაქართულ პროვინციებთან.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ხევის მოსახლეობა ძირითადად ერთი და იმავე რაოდენობის ფარგლებში მერყეობდა. ნამატი მოსახლეობა სხვაგან გადასახლდებოდა. არაერთი მოხევეა დაფუძნებული არაგვის ხეობის ბარსა და ერწოში. მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ მოხევეთა მიგრაცია ძირითადად, განსაკუთრებით XIX ს-ში, ჩრდილოეთ კავკასიისაკენ იყო მიმართული. სამწუხაროდ, ჩრდილოეთ კავკასიისაკენ მოხევეთა მიგრაცია უფრო გაძლიერდა XX ს-ში.

სანამ შევეხებით კიდევ ერთ მნიშვნელოვან საკითხს, ხევისა და თრუსოს ურთიერთმიმართებისას, მცირე ექსკურსიის სახით უნდა აღვნიშნოთ ხევში გავრცელებული მამაკაცის სახელების შესახებ. 1774 წლის მოსახლეობის აღწერის დაეთრით ხევში დაეთვალეთ 193 სახელი. 1781 წლის აღწერის დაეთრიდან დამატებით ამოვიწერეთ 29 სახელი. რა თქმა უნდა, აღწერის დაეთრებიდან ამოწერილი სახელები სრულყოფილ სურათს არ ხატავს, იმის გამო, რომ მასში მხოლოდ ოჯახის უფროსი მამაკაცის სახელებია შეტანილი. მიუხედავად ამისა, ერთგვარ წარმოდგენას მაინც იძლევა ხევში გავრცელებული მამაკაცის სახელების სიხშირის შესახებ. ეს სახელებია: ატა-ატაი (6) ფრჩხილებში ნაჩვენები რიცხვი აღწერის დაეთრიდან ამოწერილ სახელთა რაოდენობას აჩვენებს), აბა-აბაი (2), ადამ (1), აქაი (1), აეთანდილ (2), ალიხან (1), ანგუსთუყო (1), ახალა, აჯეკა, ალია, აეშაჯანა, ამოან (1-1); აფიცაური-აფიციაური (2); ბათი, ბატა, ბასილა, ბასაი (1-1), ბერი-ბერა-ბერაი (53), ბერდია, ბესლან (1-1); ბეჟან-ბეჟიტა-ბეჟაი (9), ბია (3), ბიძია (14), ბიძინა, ბაირამ, ბირახა, ბოჩოლა,

ბულა, ბუსა, ბიჭა, ბუაი; გაბილა, გაგა, გაბრიელ, გამიხა-  
 რდი (1-1), გამახარე (2), გათე-გათელა, გეტა (1-1), გელა-  
 გელია-გელიტა (3-2-1), გერა-გერაი (2), გივი (12), გია (9),  
 გიორგი (35), გლახა (2), გოგია (2), გოჭი-გოჭა (3), გრი-  
 გოლ (2), გუგუა (2), გულა, გუგუნა, გუნა (1-1), გურია (2),  
 გულთა, გაფა, გოგოლა, გაზა (1-1); დავით-დავითა (11),  
 დათუნა-დათუნა-დათურა (5-1-1), დო (1), დოლა (2), დემე-  
 ნტი (2), დაჩია (1), ელიზბარ (2), ელია, ერასტი, ელალდი  
 (1-1), ვახდაგა, ვახაგა, ვახტანგ, ვაკვა (1-1), ვერძუკა (4),  
 ვეფხია (1), აჟაკა (2); ზაალ-ზალია (7), ზაზა (2), ზაქა-  
 რია (2), ზარიბეგ (5), ზაბეგ, ზეგაი, ზურაბ (1-1), თათარა-  
 თათარი (5), თათაი (1), თადი-თადია-თადილა (5), თაგო  
 (1), თემურუზ (3), თომა, თოაური, თამაზა, თექთუმან (1-1);  
 იაა (2), იასე-ისე (10-19), იამან, იაკობ (1-1), ივანე (40),  
 ილური, ირემა, ისმეილ (1-1), იოსებ (4); კაბილა, კიკო,  
 კვირიკა, კოზმან, კუთარა, კურდღელა, კობილა (1-1), კა-  
 ცია (2), ლომი-ლომიტა-ლომნია (2-2-1), ლომკაცა, ლაზარე  
 (1-1); მამა-მამაი (9), მათა-მათაი (3), მამუკა (6), მგელი-  
 მგელია (2), მარტია (9), მაი, მარაიძე, მიქელა, მარკოზ,  
 მირია, მაჩინა, მაისურ (1-1), მახარებელ-მახარა (1-1), ნას-  
 ყიდა (7), ნუგზარ (2), ნიკოლოზ (2), ნელო (2), ნანა-ნანაი-  
 ნანია (1-2-1), ნადირა, ნია, ნოვა, ნეგოური (1-1), ომსარა,  
 ოღთანგი (იგივე ვახტანგ) (1-1); პაპუა-პაპა-პაპი-პაპუნა (29),  
 პავლე-პოვლია (4), პეტრე (4), პატარა (2), პატარკაცი (3),  
 როსტევეან (2), რევაზ (2), რუხა-რუხიანი (2), რამინა (1),  
 საამ, საბიჯური, საფარა, სეხნია, სია, სურხავ, სეთურ, სეიმონ  
 (1-1), სედან (4), სოლთანბეგ (2); ტერენტი-ტეტია (1-1);  
 უძილა (4); ფაი, ფეხელა (1-1), ფირან (3); ქერა, ქემე,  
 ქისტაური, ქოჩორა, ქრისტესია, ქუშა, ქურციკი (1-1); ღრუ-  
 ბელა (2), ღარიბა, ღანუყო, ღუდუშაური, ღუღია, ღურმი,  
 ღუჭა (1-1); ყაზი-ყაზიანი, ყაზიბეგ (3), ყაზიხან, ყაზგერ,  
 ყაყა, ყაწილა (1-1); შავხალ (3), შარანბალ (5), შალვა (3),  
 შია (3), შიო-შივალა (12-1), შალუხა, შერმაზან, შარუმა,  
 შოან (1-1); ჩია (3), ჩადი, ჩინო (1-1); ძაღლია (3), ძია, ძაი  
 (1-1); წიწია (1), ჭოჭა, ჭიალა (1-1); ცხეირა, ციგრო, ცუგნა  
 (1-1), ხუტა (3), ხუა (3), ხახა-ხახანი (2), ხაბაჭა, ხიზანა,  
 ხინჩლა, ხოტა, ხუნა. ხაფანა, ხახუა, ხუჭინი (1-1); ჯაბანი-

ჯაბანაი-ჯაბა (4), ჯარია (3), ჯანუყო (4), ჯულურა (1).

ამრიგად, ხევში XVIII ს-ში გავრცელებული სახელები იყო: ბერი (ბერა, ბერაი), გიორგი, ივანე, გივი, დავით, ზაალ, იასე (ისე), მამა (მამაი), მარტია, პაპა (პაპუა, პაპაი, პაპი, პაპუნა), ე.ი. პრიორიტეტი ქრისტიანულ-მართლმადიდებლურ სახელებს ჰქონდათ მოპოვებული, თუმცა წარმომავლობით ქართული სახელებიც ბევრს ერქვა. ირკვევა, რომ ძირძველი ქართული სახელები ნელ-ნელა დაეიწყებას ეძლეოდა (განსხვავებით ხევესურეთისაგან). ასეთი ქართული სახელები მხოლოდ ერთეულები ამოვიწერეთ აღწერის დათვრიდან. ეს იმ გარემოებაზეც მიუთითებს, რომ ხევში უფრო მეტად იყო ქრისტიანული რწმენა-წარმოდგენები შესული, ვიდრე საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებში. მამაკაცის ძველი ქართული სახელები მოხეურმა გვარებმაც შემოგვინახეს: ეფხოშვილის გვარის საფუძველჩამყრელს, რა თქმა უნდა, ეფხო ერქვა, ჯამარ-ჯაშვილისას - ჯამარჯა, ბულაშვილისას - ბულა, ჯოჯიკაურისას - ჯოჯიკი, სულიაურისას - სულია, ჩქარეული-სას - ჩქარია, ავშაჯანურისას - ავშაჯანი, ჩოჩოურისას - ჩოჩო, კურკუმულისას - კურკუმა, ჩაბაკაურისას - ჩაბაკა, დინიაურისას - დინია და სხვა.

XVIII ს-ში ხევში გავრცელებული სახელები შეიძლება ოთხად დავაჯგუფოთ: ა) წარმომავლობით ქართული სახელები; ბ) წარმომავლობით არაქართული სახელები, მაგრამ გაქართულებულნი; გ) კანონიზებული ქრისტიანული სახელები და დ) ჩრდილოეთ კავკასიელ მეზობელ ხალხთა სახელები, თუმცა თავისი წარმომავლობით არაადგილობრივი წარმოშობისა (მაგალითად, თურქული, არაბული, სპარსული). აღსანიშნავია, რომ მოხეურ გვარებს სწორედ აღნიშნული ოთხი ტიპის მამაკაცის სახელები უდევს საფუძვლად, რის მიხედვითაც შესაძლებელია ზოგიერთი ამ გვარის წარმოქმნის მიახლოებითი დროის განსაზღვრა. აღსანიშნავია, აგრეთვე ისიც, რომ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეების მსგავსად ხევში გავრცელებული იყო ისეთი სახელები, რომლებიც თავისთავად გვარსახელებს წარმოადგენენ. მაგალითად: ღუდუშაური, ქისტაური, აფციაური, მარაიძე, კურკუმული.... ქი-

სტაური და კურკუმული (მამაკაცის სახელები) უტარები-  
ათ ქისტაურისა და კურკუმულის გვარისებს, ღუდუშაურს  
(სახელს) ატარებდა ღუდუშაურის გვარიდან შტო-ნაყარი  
გვარის ეფხოშვილის წარმომადგენელი. მსგავსი მოვლე-  
ნები არაერთი გვაქვს დამოწმებული საქართველოს მთია-  
ნეთის სხვა რეგიონებში და უფრო მეტი სიხშირით.

ჩრდილოეთ კავკასიელ მთიელთა ხევში (ისევე რო-  
გორც ქარველ მთიელთა ჩრდილოეთ კავკასიაში) მიგრა-  
ცია ჯგუფური არასოდეს ყოფილა, რომ აქ ასეთი გადა-  
სახლების შედეგად ადგილობრივი ქართული ელემენტი  
შევიწროებულიყო. პირიქით, სხვა ეთნოსების გაჟონვით  
შემოდწევა მათ ქართულ კულტურულ-ყოფით და ენო-  
ბრივ-ეთნიკურ სამყაროში სწრაფად შეყვანას უწყობდა  
ხელს. სხვა ეთნოსის ჯგუფური შემოდწევა ხევის მეზო-  
ბელ თრუსოში მოხდა, სადაც ქართულმა ელემენტმა ნელ-  
ნელა დაუთმო ადგილი ოსურ ეთნიკურ ერთეულს. თვით  
თრუსოს გეოგრაფიული რეგიონის გაფართოვება თანდა-  
თან მოხდა ქართული სოფლების ოსებით დასახლების  
ხარჯზე. როდის უნდა განენილიყო ხევის მეზობელ რეგი-  
ონში - თრუსოში ოსური მოსახლეობა? დღევანდელი სა-  
ქართველოს პროვინციებიდან ოსების დასახლება პირვე-  
ლად სწორედ თრუსოში მოხდა (არა დღევანდელი გაგე-  
ბით თრუსოში, არამედ თერგის უფრო ზემო წელში).  
პფაფისა და ნ. ვოლკოვას მონაცემებით, თრუსოში ოსები  
XV-XVI სს. არიან მიგრირებული ქურთათის ხეობიდან  
[32, გვ.124]. თრუსოდან ქართული მოსახლეობის აყრა  
XIV ს-ის მიწურულში თემურ-ლენგის შემოსევების დროს  
უნდა მომხდარიყო. საფიქრებელია, რომ თერგის ხეობის  
(თრუსო, ხევი) ადრინდელი მოსახლეობა თემურ-ლენგის  
გამანადგურებელი შემოსევის შემდეგ ძალიან შემცირდა  
და ამ შემცირებულმა რაოდენობამ მთლიანად ხევში მო-  
იყარა თავი და თავისთავად ნოყიერი ნიადაგი შეუქმნა  
XVII ს-ში ქურთათის ხეობის ოსთა თრუსოში მიგრაცია-  
დამკვიდრებას.

ზემოთ არაერთი მაგალითი გვქონდა მოყვანილი ხევში  
დღეს მცხოვრები ქართული გვარების თავდაპირველად  
თრუსოში მკვიდრობა-მოსახლეობის შესახებ. შეიძლება

გავიხსენოთ: ზაქაიძე - ზაგაშვილები, ბაბაშვილები, ფაჯიშვილები, არჯინაშვილები, ბადაშვილები, კობიაშვილები, ტუჩაშვილები... ხაზი უნდა გაესვას, რომ დღევანდელი ხევის მომიჯნავე თრუსოს ნაწილი ჯერ კიდევ XVIII ს-ში ქართველებით იყო დასახლებული (სოფ. მნა, შეტანილია 1774 წლის ხევის აღწერაში). ამაზე მიუთითებენ ტოპონიმებიც (შევარდენი, ოქროყანა). დღევანდელ ტოპონიმ „ადოს მინდვრის“ ადგილას კი გერგეტის სულთა მატთანეში მითითებულია სოფელი ადო, რომელშიც ცისკარიშვილებს უცხოვრიათ [27, გვ.272]. ამ მხრივ მხარდასაჭერია გ. ჩიქოვანის მოსაზრება, რომ თრუსო მოიცავდა ტერიტორიას თერგის სათავედან ხეობის უეიწროეს ადგილ ყაშარა // კასარამდე [28]. ეს მოსაზრება მყარ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მონაცემებზეა დაფუძნებული. აქ, ჩვენი აზრით, მთავარია ის, რომ „ძეგლი ერისთავთაში“ თრუსუელნი და მნაელნი დაპირისპირებულნი არიან ერთმანეთისადმი [28]. მნის ხეობელები თრუსოელებად არ არიან მიჩნეული. ხოლო თრუსოში, ოსთა დასახლებამდე, აშკარაა, რომ დვალეები ცხოვრობდნენ. მაგრამ, ჩვენი აზრით, თრუსო არასდროს შედიოდა დვალეთში, როგორც ეს მიაჩნიათ. უბრალოდ, თრუსო, სანამ ოსებით იქნებოდა დასახლებული (XVII ს. შუა ხანები), დვალთა მიგარციის ობიექტად იქცა (XIII-XIV სს) და დვალთა ასიმილაცია ოსებმა საკუთრივ დვალეთს გარდა, თრუსოშიც მოახდინეს. ვახუშტის სიტყვები, რომ თრუსოში „მოსახლენი არიან ოსნი, დვალნი“ იმას არ ნიშნავს, რომ თრუსო დვალეთი იყო. აქ ლაპარაკია იმაზე, რომ თრუსოში მკვიდრობდნენ გაოსებული დვალეები. დვალეების ასიმილაცია ოსებმა საკუთრივ დვალეთს გარდა, თრუსოშიც მოახდინეს. აქ, ურიგო არ იქნებოდა გაგვეხსენებინა გერმანელი მეცნიერის გიულდენშტედტის სიტყვები: „კაეკასიელ მთიელთა შორის განსაკუთრებით ლეკებსა და ოსებში, არიან ბევრი ქართველები, რომელებთაც, რელიგიასთან ერთად, ენაც დაივიწყეს“ [5, გვ. 185]. დიდად ანგარიშგასაწევია ის გარემოებაც, რომ თრუსო ვახუშტის ხევის აღწერაში აქვს შეტანილი.

თრუსოდან ხევში მიგრირებული რამდენიმე გვარის

შესახებ ზემოთ გეჰქონდა ნათქვამი. აღნიშნული იყო, რომ თრუსოში გაოსდა ზაგაშვილების გვარი, რომლებიც ზაგაეეებად იქცნენ (აღსანიშნავია, რომ 1886 წ. საოჯახო სიებში შეტანილი ზაგაშვილ-ზაგაეეების შინა სალაპარაკო ენა ქართული იყო). თრუსოში რამდენიმე სხვა ადგილობრივი ქართული გვარიც გაოსებულა. ესენი არიან გუდიაურები, არჯინაულები (არძინოეებად იქცნენ). ამავე დროს, ძირად ქართველებად მიაჩნიათ თავი ქასოეეებსა და სუხიეეებს, რომლებიც თავიანთ ადრინდელ გვარებად ქასოშვილსა და სუხიშვილს ასახელებენ [31, გვ. 227]. ანგარიშგასაწეეია ის ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც თრუსოს ოსურ მოსახლეობაში გ. ჯალაბაძემ მოიპოეა: „არდონიდან ჩამოსახლებული ოსური ფენის უმეტესობა გადმოსახლებიდან სამ-ოთხ თაობას მოითეელის. ჩამოსახლებულთა წინა თაობას შემოუნახავს წინაპართა გადმოცემა იმის შესახებ, რომ აქ ჩამოსეელისას მათ დახეედრიათ უცხო მოდგმის ხალხი, ესენი ყაბარდოელები ყოფილან“ [31, გვ. 227-228]. გ. ჯალაბაძის დასეენით, „ოსების მიერ ყაბარდოელების ქეეშ დეალური მოსახლეობის ისეთი ფენა უნდა იყოს ნაეარაუდეეი, რომელიც თრუსოს ხეობის ზედა რაიონში მოსახლეობდა“ [31, გვ. 228].

„ქეგლი ერისთაეათას“ მიხედვით აშეარაა, რომ თერგის ხეობაში XIV ს-ში, გამოიყოფა სამი „ქეეყანა“ - თრუსო, მნა და ხეეი. მნა თრუსოსა და ხეეს შორის მდებარეობს. თუ იმასაც გაეითეალისწინებთ, რომ ეახუშტის თრუსოში ოსის სულ რეა სოფელი აქეს დასახელებული, ჩეენ შეგეიძლია თრუსოს რეგიონის მიახლოებით მოხაზეა და მისგან იმ დროს აშეარად მნის „ქეეყნის“ გამოყოფა. „ქეგლი ერისთაეათას“ მიხედვით, თრუსო და მნა ერთმანეთის მიმართ აშეარად მტრულად განწყობილი „ქეეყნებია“. მნის „ქეეყანა“ ეთნოგრაფიულად ხეეის „ქეეყნის“ თითქმის მსგავსი და ანაღოგიურიეა. მოეუსმინოთ „ქეგლი ერისთაეათას“: „მაშინ ჩამოეიდა თრუსოს და მოეგებნეს თრუსოელნი მრავლთა ძლუენითა და ერთგულეებისა ჩეენებითა და ეეედრნეს შუელად მტერთა მათთა ზედა მნას“ [23, გვ. 113]. აშეარაა, რომ თრუსოელები შედარებით მცირერიცხოეანნი იყენენ მნაეელებთან შედარებით, რა-

დგან ისინი საკუთარი ძალებით მას ვერ ერევიან და ერისთავს ევედრებიან დახმარებას. მნაველები იმდენად დარწმუნებულნი არიან თავის სიძლიერეში, რომ ისინი ერისთავის ბრძანებებზე მასთან მისულიყვნენ, უარს უთვლიან: „ხოლო ერისთავმან უბრძანა მნაველთა მოსვლად წინაშე მისსა, არამედ მათ არა ინებეს, რამეთუ თქუეს: არა მეშინის შენგან და ვერც რას შემძლებელ ხარ ენებად ჩუენდა“. სასტიკი და ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ ვირშელ ერისთავმა მნაველთა წინააღმდეგობა გატეხა. „მაშინ მოიკლეს სიმრავლითა ისართამთა და თავნი და გოლიათნი ქვეყნისა მათისანი“...

„ძეგლი ერისთავთას“ მიხედვით აშკარაა, რომ მნელები თავიანთ „ქვეყნის“ „თავებთან“ ერთად მრავალრიცხოვანი იყვნენ. იმავე ძეგლში ლაპარაკია მათ მრავალრიცხოვან ციხეებსა და სოფლებზე: „მაშინ შესტეხეს კარები და შეიპყრეს ყოველნი მბრძოლნი და მოიყვანეს წინაშე ერისთავისა და დაწუეს და დაარღვენეს ციხენი და სოფელნი იმათნი“ [23, გვ. 113].

მნაველების დახმარება მოხვედრებს გადაუწყვეტიათ. რატომ? იმიტომ ხომ არა, რომ ისინი მათ თანამოძმეებად თვლიდნენ? იმიტომ ხომ არა, რომ თრუსოს მხრიდან დეაღთა მოწოლის ბურჯად, შემჩერებლებად მნაველები იდგნენ? იმიტომ ხომ არა, რომ მნაველებთან ერთად მათაც არ უნდოდათ ფეოდალური უღლის დადება?

„ესმა მოხვეეთა და მოვიდეს ბრძოლად. და ვითარცა იხილეს სიმრავლე ლაშქრისა, შიშით დაიძალნეს. უკუმოდგა ერისთავი კობს და მოიღეს მოკვეთა სიმრავლე ძლუნისა და შემდგომად განთენებისასა წამოვიდა“ [23, გვ. 111].

„გერგეტის მატიანეს“ (1439) მიხედვით აშკარაა, რომ ხევის საერთო სალოცავი - გერგეტის სამება თავის უფლებამოსილებას, გარდა ხევისა, ავრცელებდა მნასა და თრუსოზეც, ე. ი. XV ს-ში თერგის ხეობა მთლიანად (თრუსო + მნა + ხევი) ერთ ერთეულს წარმოადგენდა. თერგის ხეობის სამივე გეოგრაფიული ერთეული გერგეტის სამებას ეყმობოდა. წყაროში ეკითხულობთ: „და მნაველთაჲცა მათ მ[ოი]კიდეს[ა] კურთა [შვილი] ჩიტურა და ბაჩხისძე და აბიაური სე[ლუ]ვათ[ძე], ყანობით ყალარდომშვილი და

რამს ძე. თრუსოველთაძე - ჟურთიელ [ყან]ობელთა მოიკიდეს. მნით ბადამსძე და აღმოდ-ცისკარაშვილი" [27, გვ. 272]. მოტანილი ამონაწერი იმითაცაა საყურადღებო, რომ დღევანდელი ხევის ზემოთ აღოსა და მნაში ქართველები მკვიდრობდნენ. მატთანეში ჩამოთვლილი ანთროპონიმები თქმულის დამადასტურებელია. ამასთანავე, 1439 წლის წყაროში მოხსენიებული ბადაისძენი მნაში ცხოვრობდნენ 1774 წელსაც, რომლებიც დღეს ხევის სოფ. ხურთისში მცხოვრები ბადაშვილების წინაპრები იყვნენ. ესეც კიდევ ერთი დამადასტურებელი საბუთი მათ წინააღმდეგ, ვისაც ქართული გვარები გუშინ და გუშინწინ (XVIII-XIX ს-ში) წარმოშობილად მიაჩნია. „გერგეტის მატთანეში“ მოხსენიებული ანტროპონიმები იმ დასკვნის საშუალებასაც იძლევა, რომ XV ს-ში მკვიდრ ბევრ გვარს ჩვენამდე არ მოუღწევია. აშკარაა, რომ აღნიშნულ დროს ხევში მოსახლე ბევრი გვარი ფიზიკურად გადაშენდა, ზოგი სხვაგან გადასახლდა, ზოგიერთმა კი გვარი შეიცვალა. ხევში უცხოვრიათ ნადირაულებს, ეკალაურებს, განგლიშვილებს, ონიაშვილებს, ბაადინაშვილებს, ცოფურებს, ჯაუნარიშვილებს, ხარაგაულებს, დათვიაურებს, ლაშქარაულებს..... „მატიანეში“ დასახელებულთაგან 1774 წ. იმავე სოფელში (სიონში) აგრძელებდნენ ცხოვრებას ცოფურები.

აშკარაა, რომ საქართველოს მთაში ეთნიკურ-ეთნოგრაფიული სიტუაცია ხშირად იცვლებოდა. ის არამდგრადი იყო. ასეთივე სიტუაცია უნდა გექნოდა მთლიანად თერგის ხეობაში. საისტორიო საბუთებით აშკარაა, რომ თერგის ხეობა თავის დროზე, მთლიანად წანართა ქართველური ტომით იყო, დასახლებული, რომლებმაც შემდეგ თავისებურად დიდი როლი ითამაშეს VIII-IX სს-ში კახეთის სამთავროს წარმოქმნაში. კახეთის სამთავროს წარმოქმნის შემდეგ წანარები ისტორიის სარბიელიდან ქრებიან. რატომ? როგორ? რანაირად? სანამ ამ კითხვაზე პასუხის გაცემას მოვახერხებდით, მოკლედ უნდა ითქვას წანარების შესახებ, რაც დღეს ქართულ ისტორიოგრაფიას მოეპოვება. VIII ს-ში მთიელი წანარები არ ემორჩილებიან არაბთა ბატონობას. „ჰაბიბ იბნ-მასლამას სამხედრო ოპერაციების შედეგად, წანარები, აღმოსავლეთ საქართვე-

ლოს სხვა მთიელებთან ერთად, არაბების მოხარკეებად ხდებიან, მაგრამ VIII ს. შუა წლებში აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მცხოვრებლებმა, ჩანს, შეუწყვიტეს დამპყრობთ ხარკი და არაბებს უხდებათ ამ მთიანი რაიონების მცხოვრებლების, კერძოდ, წანარების დამორჩილება და ხელახლა დახარკვა. სახელდობრ, 754 წლის ახლო ხანებში ხალიფა აბუჯაფარ ად-მანსონის მიერ არმენიის ვალიდ დანიშნული იაზიდ იბნ-უსეიდი იმორჩილებს და ხარკავს წანარებს" [20, გვ. 379]. წანარები კვლავ აჯანყებულნი ჩანან VIII ს-ის 70-იან წლებში. წანარები დამოუკიდებლობას იპოვებენ და, „VIII ს. დასასრულსა და IX ს. დასაწყისში კახეთის გაერთიანება წანართა მოთავეობით მომხდარი ფაქტია" [20, გვ. 380].

„თავდაპირველად კახეთის სამთავროს ორგანიზაცია ჩრდილო რაიონებში იწყება. მოუძღვრებული ბარი (ბრძოლა არაბებთან) ჩამოდის ისტორიული ამბების სცენიდან. მთა, რომელმაც უკეთ შეინახა თავი, იწყებს ბრძოლას არაბთა უღლის გადაგდებისა და სამთავროს ორგანიზაციისათვის. ამ ბრძოლის სათავეში წანარები დგანან. თუ მივიღებთ, რომ წანართა ცენტრი, დაახლოებით, დღევანდელი ყაზბეგის რაიონია, მაშინ უნდა დავუშვათ, რომ სწორედ აქედან იწყება შეტევა კახეთის ბარზე. ჩრდილოეთი თანდათან უტევს ბარს და იმორჩილებს კიდევ მას. ეს მთისა და ბარის ურთიერთობის ერთ-ერთი სახეა. ბარის დასუსტებასთან ერთად მოსახლეობა ჩამოდის ბარში და მკეიდრდება" [20, გვ. 383-384].

ყოველთვის ასე იყო. მტრის მიერ დასუსტებულ, გაპარტახებულ, მოსახლეობით შეთხელებულ ბარს მთის ჭარბი და ნამატი მოსახლეობა ავსებდა. ბარი (კახეთისა) გაჩანაგებულია. მთიელი წანარები კი არ ემორჩილებიან უცხო დამპყრობლებს. გამრავლებულ წანარებს საარსებო საშუალება სჭირდებოდათ, სჭირდებოდათ კახეთის ბარი არსებობისათვის და იწყებენ ბრძოლას, სათავეში უდგებიან ბრძოლას არაბთა წინააღმდეგ და ბოლომდე მიყავთ საქმე. ცხადია, მთიელი წანარები კახეთის მთისწინეთსა და ბარში ესახლებიან თანდათან. თერგის ხეობის ძირითადი ნაწილი (ზემო წელი) მოსახლეობისაგან თავისუფა-

ლი ხდება. ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღიარებულია, რომ წანარეთი თერგის ხეობაში იყო (ივ. ჯავახიშვილი, ს. კაკაბაძე, ს. ჯანაშია, მ. ლორთქიფანიძე, ნ. ლომოური, შ. ბადრიძე, დ. მუსხელიშვილი, ჯ. გეასალია).

ჩვენი აზრით, სწორედ IX ს-ის შემდეგ უნდა მომხდარიყო წანართა მასიური ჩამოსახლება კახეთის მთისწინეთ-ბარში. ისტორიკოსთა ერთი ნაწილი თვლის, რომ წანართა პოლიტიკური ექსპანსია მოხდა ბარისაკენ (მ. ლორთქიფანიძე), მეორე ნაწილი მათ ეთნიკურ გავრცელებას გულისხმობს კახეთის მთელ ტერიტორიაზე (დ. მუსხელიშვილი).

ჩვენი აზრით, მოხდა როგორც პოლიტიკური, ისე ეთნიკური ექსპანსია. ერთი მეორეს არ გამორიცხავს. რა თქმა უნდა, წანართა პოლიტიკურ ექსპანსიას მათი ეთნიკური ექსპანსია, ანუ ჯგუფური გადასახლებანი მოყვებოდა ბარში. სხევანაირად გამორიცხულია. წანართა ბრძოლის ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი ხომ ის იყო, რომ ჩამოენაცვლათ მტრისაგან გაპარტახებულ და გავერანებულ კახეთის დაბლობში. წანართა მასიური გადმოსახლება რომ მოხდა კახეთის მთისწინეთ-ბარში ამის მაჩვენებელია ისიც, რომ შემდეგ წანარები, როგორც ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ჯგუფი, ქრებიან ისტორიის სარბიე-ლიდან. წანარებს თერგის ხეობაში, რომ კომპაქტური დასახლება შეენარჩუნებინათ მათი სახელი არ გაქრებოდა და სხვა მთიელ ტომებთან ერთად სახელდებული იქნებოდნენ. ბარში ჩამოსახლებული მთიელები (წანარები) კი ფაქტია, რომ ადგილობრივ მოსახლეობაში გაითქვიფნენ. დღევანდელი თერგის ხეობა რომ ისტორიული წანარეთია ჩანს იქიდანაც, რომ ოსები მოხვევებს „შანას“ უწოდებენ. ჯ. გეასალიას სამართლიანი შენიშვნით „შანა“ გამოძახილია სწორედ, „წანა - სანასი“.

დაახლოებით XIII ს-დან წანარეთის ქვეყნის ნაწილს - თრუსოს მნის ხევამდე - წანარების მონავესავე სხვა ქარველური ტომი - დვალეები იკავებენ. დვალეებს, ნამატის გამო, თავისთავად სჭირდებოდა საცხოვრებელი გარემო. ამასთანავე, დვალეებს მონღოლთაგან შევიწროვებული ოსები ავიწროებდნენ. ისინიც აღარ აყოვნებენ და სახლდებიან

წანარეთის ამ ნაწილში - თრუსოში, რომელიც მთლიანად დაიცალა მოსახლეობისაგან. ამავე პერიოდს უნდა უკავშირდებოდეს მაღრან-დეალეთის წარმოქმნაც, ლიახვის ხეობის უკიდურეს ზემო წელში. ამავე დროს ისტორიული წანარეთის მეორე დიდ ნაწილსაც სახელი ეცვლება და ხევად იწოდება. აქედან მთლიანად არ უნდა მომხდარიყო წანარების აყრა-გადასახლება. მათი გარკვეული ნაწილი სპონტანურად ადგილზე დარჩა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ ნახმარია ტერმინი „წანარეთისა კეესა“ [29, გვ.95]. დროთა განმავლობაში „წანარეთის კევი“-დან „წანარეთი“ დაიკარგა, მივიდეთ „ხევი“ [3, გვ.451], რადგან ეთნიკურ-ეთნოგრაფიულად წანარეთი (წანარეთის ხევი) და ხევი (დღევანდელი გაგებით) უკვე აღარ ემთხვეოდა ერთმანეთს, წანართა ეთნოგრაფიული ჯგუფის აქედან გადასახლების გამო. როგორც ბოლო დროს აღიარებულია წანარები სვანურენოვანი ტომი იყო (ნ. მარი, ს. კაკაბაძე, ჯ. გვახალია). ჩვენ ეს მოსაზრება გასაზიარებლად მიგვაჩნია, იმ განსხვავებით, რომ შესაძლოა წანარები დღევანდელ სვანთა სრულიად იდენტურნი არ იყვნენ, არამედ, სვანებთან ახლოს მდგომი ქართველური ტომი. წანარების დასაეღეთ ქართულ ტომებთან (სვანებთან) ეთნოგრაფიული სიახლოვის დამადასტურებელი ისიც უნდა იყოს, რომ ეთნომუსიკოლოგიური გამოკვლევებით, დღევანდელ მოხევეთა სიმღერა ახლოს დგას სვანურ სიმღერებთან [3; 35], რაც სწორედ იმაზე მიუთითებს, რომ ხევში ადგილზე დარჩა წანართა გარკვეული რაოდენობა.

ასე, რომ ერთიანი წანარეთი (წანარეთის ხევი) X ს-ის შემდგომ სამ პატარა „ქვეყნად“ დაიშალა თრუსოდ, მნად და ხევად. XVIII ს-ის დასასრულს მნაც თრუსომ გადაფარა, რაც შედეგი იყო ამ პერიოდში თრუსოში მცხოვრები ოსების წინ წამოწევისა, მნაში ქართული მოსახლეობის ოსურით შეცვლისა. უფრო ადრე, XVII ს. შუა ხანებამდე თრუსოც არა ოსური იყო. აქ დეალები მკვიდრობდნენ, რომელბიც ასევე გაოსდნენ, ჩრდილოეთ კავკასიის ქურთათის ხეობიდან ოსების ინფილტრაციის, მიგრაციის შედეგად. ასეთი იყო ეთნიკური სურათი ხევის მეზობელ თრუსოში, რომელიც, როგორც ვნახეთ ისტორიის განმა-

ელობაში რამდენჯერმე შეიცვალა. ხევი იმ ეთნოკატაკ-ლიზმებს გადაურჩა.

რაც შეეხება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში არცთუ ხშირად დადასტურებულ ვაინახურ ტოპონიმებს, ისინიც წარმოქმნილია მათი მიგრაციის შედეგად. ცნობილია, რომ ფარნავაზ მეფის მემკვიდრე ქართლის მეფე საურმაგი ტახტს დურძუკთა საშუალებით დაეუფლა, „კა-ეკასიონთა ტომის ნახევარი გადმოიყვანა, ზოგნი მათგანი „წარჩინებულ ყვნა“, სხვები კი დაასახლა მთიულეთს დიდოეთიდან მოყოლებული სვანეთამდე (ეგრისამდე) [19, გვ.46]. „მაშინ ამან საურმაგ წარმოიყვანნა იგინი ყოველთა კა-ეკასიის ნათესავთა ნახევარნი, და რომელნი მათგანნი წარჩინებულ ყვნა, და სხუანი დასხნა მთიულეთს, დიდოეთიდან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სუანეთი, და ესენი დაიპყრა მისანდობელად თჳსად, დედულნი“ [25, გვ.27]. აშკარაა, რომ ვაინახებიც ქართველ მთიელთა შორის, მეფე საურმაგის დროს, საქართველოს მთელ მთიანეთში განსახლებულან. ისინი შეჭრილი იყვნენ ქართველ მთიელებში. და დროთა განმავლობაში შეერივნენ კიდევაც მათ. თავისთავად ცხადია ქართველმა მთიელებმა (წანარებმა, თუშებმა, ფხოველებმა, დვალებმა...), დროთა განმავლობაში, დურძუკთა ასიმილაცია მოახდინეს. ტოპონიმების რაღაც რაოდენობა კი შემოგვრჩა დღევანდელ ისტორიკოსთა საფიქრალ-განსასჯელად.

## დამოწმებული ლიტერატურა...

1. ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართულის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973.
2. გ. ბოჭორიძე, კახეთის აღწერა 1801-1802 წლისა, „საქართველოს არქივი“, წ. III, თბ., 1927.
3. ნ. მაისურაძე, ქართული ხალხური მუსიკა და მისი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ასპექტები, თბ., 1989.
- 3<sup>ა</sup>. ჯ. გეასალია, არაგვის კარი (დარიალანი), „ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან“, თბ., 1976.
4. ჯ. გეასალია, წანარების ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის, „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, 59, №3, 1970, გვ.753-756.
5. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გ. გელაშვილის გამოცემა, თბ., 1962.
6. ე. თაყაიშვილი, მასალანი საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში, თბ., 1907.
7. რ. თოფჩიშვილი, მთიულეთისა და გუდამაყრის მოსახლეობის ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხი, „მაცნე“, 1985, №2.
8. რ. თოფჩიშვილი, XIX ს. მოსახლეობის აღწერის მასალები, საქართველოს ეთნოისტორიისა და სოციალური ყოფის შესახებ, „მნათობი“, 1987, №12.
9. რ. თოფჩიშვილი, ხევსურული გვარები (ზოგიერთი ეთნოისტორიული და სოციალური საკითხი) - „ქართულ-კავკასიური ეთნოგრაფიული შტუდიები“ - 1987, თბ., 1990.
10. რ. თოფჩიშვილი, პიროვნებისა და სოციალური ჯგუფების თემიდან გამოყოფის ტენდენციები ხევსურეთში - „ქართულ-კავკასიური ეთნოგრაფიული შტუდიები“ - 1988, თბ., 1991.
11. ვ. ითონიშვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1960.
12. ვ. ითონიშვილი, მოხევეების საოჯახო ყოფა, თბ., 1970.
13. ვ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმია, თბ., 1971.
14. პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვ. II, თბ., 1941.
15. ს. მაკალათია, ხევი, 1984.
16. შ. მესხია, ძეგლი ერისთავთა (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატინე) - „მასალანი საქართველოსა და კავკასი-

ის ისტორიისათვის", ნაკვ. 30. თბ., 1954.

17. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II თბ., 1980.

18. თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1967.

19. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970.

20. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973.

21. ივ. ქავთარაძე, ქართული ენის მოხეური დიალექტი, თბ.; 1885.

22. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია ტ. XI, სტატია „წანარები“.

23. ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოცემა, ტ. II, თბ.; 1965.

24. ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოცემა, ტ. III თბ.; 1970.

25. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ.; 1957.

26. ა. შანიძე, თხზულებანი, ტ. I, თბ.; 1984.

27. ქ. შარაშენიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს) - „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის", ნაკვ. 30, თბ.; 1954.

28. გ. ჩიქოვანი, თრუსოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის, „მაცნე", 1985, №2.

29. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ.; №19.

30. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, წ. I, თბ.; 1967.

31. გ. ჯალაბაძე, მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში, - „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე", XXII-, თბ.; 1961.

32. Н. Г. Волкова, Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII-начале XX века, М., 1974.

33. М. Б. Канделаки, Из общественного быта горцев грузин - институт аманатства, Тб., 1987.

34. Р. А. Топчишвили, Посемейные списки Тифлисской губернии 1886 г., как этнографический источник, СЭ, 1989, №6.

35. Н. М. Маисурадзе, Древнейшие этапы развития грузинской народной музыки, Тб., 1990.